

Bedrijfsaansprakelijkheid voor klimaatverandering

Kunnen ondernemingen bij schending van de duurzaamheidsnorm van CO₂-emissiereductie door belangenorganisaties met succes aansprakelijk (ex art. 6:162 BW) worden gesteld voor mogelijke milieuschade?

Saskia J. Jukema

Studentnummer: 850728608

Masterscriptie, Rechtsgeleerdheid aan de Open Universiteit

Studiebegeleider: Dhr. Mr. J. J. Ebbinga

Amsterdam, 11 oktober 2016

Voorwoord

Voor u ligt mijn scriptie die het resultaat is van een onderzoek dat ik als student aan de Open Universiteit de afgelopen maanden heb uitgevoerd. Het vormt de afsluiting van de masteropleiding Rechtsgeleerdheid met als specialisatie (Internationaal) Privaatrecht. Voor mijn scriptie heb ik een kijkje genomen in de wereld van duurzaamheidsaspecten die een steeds belangrijker rol spelen in de (onderlinge en contractuele) verhoudingen tussen marktpartijen. In mijn onderzoek heb ik specifiek gekeken naar het duurzaamheidsaspect CO₂-emissiereductie. In deze scriptie beschrijf ik de mogelijke juridische gevolgen voor bedrijven op grond van civielrechtelijke aansprakelijkheid wegens het veronachtzamen van dit duurzaamheidsaspect. Hierbij moet in ogenschouw genomen worden dat de scriptie een verkenning is van de juridische materie op hoofdlijnen en dat de rechtspraak nationaal en internationaal steeds nieuwe inzichten brengt.

Ik wil in dit voorwoord graag van de gelegenheid gebruik maken om een aantal mensen te bedanken. Om te beginnen gaat mijn dank uit naar mijn begeleider mr. J.J. Ebbinga, die mij tijdens het onderzoek en bij het schrijven van de scriptie heeft ondersteund met kritische en opbouwende commentaren. Hierdoor ben ik gemotiveerd gebleven om een zo goed mogelijk onderzoek te verrichten en al mijn bevindingen duidelijk en goed leesbaar te verwoorden in deze scriptie. Daarnaast wil ik ook graag prof. mr. J.G.J. Rinkes bedanken als tweede lezer en examinerator.

Ook wil ik mijn werkgever Thales Nederland B.V. bedanken voor het faciliteren van de studie en mijn directe collega's voor het vertrouwen en de stimulans die ze altijd hebben uitgesproken over het volbrengen hiervan. Tot slot wil ik grote dank uitspreken aan mijn man René en zoon Jacob Brummelhuis en mijn ouders. Zij hebben heel veel begrip opgebracht voor het feit dat ik in de afgelopen jaren veel (privé) tijd en energie heb gestoken in deze studie. Zonder hun persoonlijke en actieve ondersteuning had ik deze studie niet tot een goed einde kunnen brengen.

Saskia Jukema

Denekamp, 7 oktober 2016

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
1 Inleiding	5
1.1 Aanleiding tot onderzoek.....	5
1.2 Onderzoeksvraag en –methode, opbouw scriptie	9
2 Geldende duurzaamheidsnormen	12
2.1 Internationale milieunormen.....	12
2.1.1 Internationaal gewoonterecht: ‘no harm’	13
2.1.2 Voorzorgsbeginsel	14
2.1.3 Oslo Principles on Global Climate Change Obligations.....	14
2.1.4 Milieunormen in de zaak <i>Urgenda</i>	15
2.2 Nationale milieunorm: Wet Milieubeheer	16
2.3 Internationale duurzaamheidsnormen.....	17
2.4 Nationaal duurzaam ondernemen.....	20
2.4.1 Bedrijfsvoering	20
2.4.2 Arbeidsomstandigheden	21
2.5 Tussenconclusie	22
3 Aansprakelijkheid voor overschrijding milieunorm	24
3.1 Onrechtmatigheid.....	24
3.1.1 Gevaarstelling: overschrijding zorgvuldigheidsnorm	25
3.1.2 Beoordeling onrechtmatig handelen in de zaak <i>Urgenda</i>	27
3.2 Relativiteit	29
3.2.1 Relativiteit in de zaak <i>Urgenda</i>	30
3.3 Toerekenbaarheid.....	31
3.3.1 Toerekenbaarheid in de zaak <i>Urgenda</i>	31
3.4 Schade	31
3.4.1 Schade in de zaak <i>Urgenda</i>	32

3.5	Causaliteit	33
3.5.1	Causaliteit in de zaak <i>Urgenda</i>	33
3.6	Tussenconclusie	34
4	Collectief actierecht: vordering vanuit collectief belang.....	35
4.1	Vereisten voor ontvankelijkheid in collectief actierecht	36
4.1.1	Collectief actierecht in de zaak <i>Urgenda</i>	37
4.2	Vorderingen door belangenorganisatie	37
4.2.1	Vorderingen in de zaak <i>Urgenda</i>	39
4.3	Collectief actierecht jegens bedrijven.....	39
4.4	Tussenconclusie	42
5	Aansprakelijkheid van bedrijven voor overschrijding CO ₂ -emissiereductienorm ..	43
5.1	Onrechtmatigheid van overschrijding CO ₂ -emissiereductienorm.....	43
5.1.1	‘doen of nalaten in strijd met wettelijke plicht’	43
5.1.2	‘inbreuk op een (subjectief recht)’	45
5.1.3	‘een doen of laten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt’	45
5.1.4	Rechtvaardigingsgronden	47
5.2	Relativiteit van CO ₂ -emissiereductienorm.....	48
5.3	Schade, toerekenbaarheid en causaliteit.....	49
5.4	Tussenconclusie	49
6	Conclusie en Aanbevelingen.....	51
6.1	Eindconclusie	51
6.2	Aanbevelingen	56
	Literatuurlijst	58

1 Inleiding

1.1 Aanleiding tot onderzoek

In deze scriptie onderzoek ik in hoeverre bedrijven op grond van onrechtmatige daad met kans op succes aansprakelijk gesteld kunnen worden voor overschrijding van de duurzaamheidsnorm CO₂-emissiereductie. Een dergelijke aansprakelijkstelling van een bedrijf kan een uitstralend effect hebben en mogelijk een katalysator zijn voor de manier waarop andere bedrijven kunnen worden aangemoedigd hun CO₂-emissie te reduceren. Over de noodzaak tot reductie van CO₂-emissie bestaat binnen de klimaatwetenschap en het internationale klimaatbeleid consensus. Men is het er over eens dat de meest ernstige gevolgen van klimaatverandering en de daaruit vloeiende milieuschade moeten worden voorkomen; reductie van de emissie is daarbij essentieel. De risico's en de schade door klimaatverandering nemen toe naarmate de gemiddelde temperatuur stijgt. Broeikasgassen in de atmosfeer zorgen ervoor dat de aarde de warmte, afkomstig van de zon, vasthoudt. Het terugdringen van de emissie van broeikasgassen, waaraan CO₂-emissiereductie de grootste bijdrage kan leveren, is op de korte en lange termijn de enige doeltreffende manier om dit af te wenden.¹

Over duurzaamheidsnormen zoals de CO₂-emissiereductie bestaat onduidelijkheid in juridische zin: Wat zijn de geldende juridische normen voor duurzaamheid? De focus op duurzaamheid in het klimaatdebat is mede ontstaan onder invloed van een rapport van de "World Commission on environment and Development" van de Verenigde Naties (VN) uit 1987. In het rapport "Our common future" (ook wel bekend als het Brundtland-rapport²) werd een definitie van duurzame ontwikkeling geformuleerd: *"Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs"*. Sinds de publicatie van dit rapport is er wereldwijd niet alleen onder de vlag van de VN, maar ook op regionaal en lokaal niveau beleid ontwikkeld op vele deelgebieden van duurzaamheid, zoals het milieu. Het regionale, (Europese) milieubeleid blijkt nu rehtens afdwingbaar te zijn (zij het dat tegen de uitspraak van de rechtbank hoger beroep is ingesteld), zoals de Nederlandse Staat in juni 2015 heeft ondervonden in de *Urgenda*-uitspraak. In dit hoofdstuk ga ik kort in op het ontstaan van de

¹ Rechtbank Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 2.7-2.68, inmiddels veelvuldig besproken in de doctrine (zie de literatuurlijst).

² www.un-documents.net/wced-ocf.htm.

duurzaamheidsnorm CO₂-emissiereductie en de juridische ontwikkeling van aansprakelijkheid voor overschrijding van een dergelijke duurzaamheidsnorm.

Klimaatafspraken over CO₂-emissie

Op het gebied van milieu is het VN-Klimaatverdrag³ van 1992 normstellend voor de plicht van staten tot klimaatbescherming voor '*the benefit of the present and future generations*' (art. 3.1).⁴ In dit klimaatverdrag, dat op 21 maart 1994 in werking is getreden, is vastgelegd dat de uitstoot van broeikasgassen moet worden vermindert om daarmee de opwarming van de aarde tegen te gaan. In 1997 is dit geconcretiseerd door een onderliggend protocol, het Kyoto-protocol.⁵ Hierin zijn de reductienormen vastgelegd in percentages per land/regio en zijn de categorieën broeikasgassen benoemd. De Europese Unie (EU) en de individuele lidstaten hebben gezamenlijk de verantwoordelijkheid op zich genomen voor het nakomen van hun verplichtingen, conform het vierde artikel van het Kyoto-protocol. Het protocol is in werking getreden op 16 februari 2005.⁶ Daarna zijn er op reguliere basis klimaatopps gehouden, waaronder de COP21 van eind 2015 in Parijs. In deze meest recente klimaatop zijn wederom verdergaande internationale afspraken gemaakt over het beperken van de CO₂-emissie.⁷ Op 4 oktober jl. werd bekend dat het akkoord nog dit jaar in werking kan treden omdat na de instemming van het Europese Parlement er 28 individuele landen overgaan tot nationale ratificatie van het klimaatakkoord. Het doel is om de emissie te begrenzen zodat de wereldwijde temperatuurstijging maximaal 2 graden Celsius wordt maar bij voorkeur niet boven de 1,5 graad uitkomt. Dit kan alleen gerealiseerd worden door onder meer bedrijven te stimuleren klimaatneutraal te gaan werken, wat inhoudt dat alle bedrijfsactiviteiten samen geen negatieve impact mogen hebben op het klimaat. Indien een bedrijf zijn totale CO₂-emissie compenseert, werkt het klimaatneutraal en draagt het niet bij aan klimaatverandering.⁸

³ http://unfccc.int/essential_background/convention/items/6036.php.

⁴ Van Dijk 2007, p. 2865.

⁵ http://unfccc.int/essential_background/convention/items/6036.php

⁶ http://unfccc.int/essential_background/convention/items/6036.php

⁷ Een nieuw klimaatverdrag is opgesteld dat in werking treedt als het door minstens 55 staten geratificeerd is, die verantwoordelijk zijn voor minimaal 55 procent van de CO₂-uitstoot.

⁸ www.klimaatcoalitie.nl/lees-meer, geraadpleegd 29 april 2016.

Milieubeleid voor CO₂-emissie

In Nederland geldt een milieubeleid⁹ dat is afgeleid van het tienjarenplan Europa 2020 gericht op de groei van de EU. In Europa 2020 is vastgelegd hoe de EU een slimme en duurzame economie wil worden in een snel veranderende wereld. De EU heeft daartoe in 2010 ambitieuze doelstellingen vastgesteld. De doelstelling voor 'klimaatverandering en (duurzame) energie' is om minimaal 20% minder uitstoot van broeikasgassen te realiseren dan in 1990.¹⁰ Om invulling te geven aan deze doelstelling ter voorkoming van klimaatverandering heeft de Nederlandse overheid zich tot doel gesteld om binnen de Nederlandse landsgrenzen 16% CO₂-emissiereductie ten opzichte van 1990 te bereiken.¹¹ Aangezien deze doelstelling uitdrukkelijk is vastgelegd is reeds in 2010 door verschillende juridische auteurs reeds aangegeven dat het niet ondenkbaar zou zijn dat de Nederlandse overheid hiermee met kans op succes aansprakelijk zou kunnen worden gesteld voor de gevolgen van klimaatverandering indien er onvoldoende maatregelen zouden zijn genomen. Een dergelijke civielrechtelijke aansprakelijkstelling werd mogelijk geacht als deze zou worden gebaseerd op het niet naleven van de maatschappelijke zorgvuldigheid.¹² Het mogelijk uitgangspunt voor de aansprakelijkheid voor schadelijke gevolgen van klimaatverandering, was volgens Braams, Van Rijn en Scheltema de zorgvuldigheid van de overheid die ligt in de verplichting tot het nemen van voldoende maatregelen tegen kenbare gevaren en de gevolgen van klimaatverandering. Zij motiveerden dit door erop te wijzen dat de gevaren gelet op de stand van de wetenschap en techniek konden (en moesten) worden gekend.¹³

De Nederlandse klimaatdoelstelling van 2010 was naar de mening van de Stichting Urgenda¹⁴ te laag gesteld. De Stichting Urgenda (hierna: de Stichting), is een belangenorganisatie, opgericht begin 2008.¹⁵ Op 12 november 2012 stuurde de Stichting een brief aan de Nederlandse overheid met het verzoek, schriftelijk overeen te komen: "*... dat per 2020 de Nederlandse (binnenlandse) emissie van broeikasgassen daadwerkelijk met 40% zal zijn verminderd ten opzichte van de*

⁹ europa.eu/pol/env/index_nl.htm.

¹⁰ http://ec.europa.eu/europe2020/index_nl.htm.

¹¹ www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/europese-uni/inhoud/europa-2020.

¹² Braams, Van Rijn & Scheltema 2010, p. 5.

¹³ Braams, Van Rijn & Scheltema 2010, p. 5 en Asser/Hartkamp & Sieburgh 2011, 6-IV* 2011/23 (online, laatst bijgewerkt op 01-12-2010).

¹⁴ www.urgenda.nl.

¹⁵ www.urgenda.nl/themas/over-urgenda/organisatie/ en www.urgenda.nl/themas/over-urgenda/missie/. 'Urgenda' staat voor de urgente agenda, ideeën en een strategie over de schaarser wordende grondstoffen en het te snel veranderende klimaatstelsel te beschermen.

*Nederlandse emissies in 1990.*¹⁶ De Staat ging niet in op dit verzoek, de Stichting vorderde via een rechtszaak een verklaring voor recht dat de Nederlandse Staat onrechtmatig handelt door niet per ultimo 2020 een emissievermindering van tenminste 25% na te streven. Daarnaast werd een bevel gevorderd om het gezamenlijke volume van de Nederlandse emissie met minimaal 25% ten opzichte van 1990 te doen beperken. De cruciale rechtsvraag in deze zaak was of de Staat onrechtmatig had gehandeld jegens de Stichting door van een lagere reductienorm uit te gaan. In de uitspraak van de Rechtbank Den Haag van 24 juni 2015 werd de Stichting in het gelijk gesteld. Naar het oordeel van de rechtbank moet de Staat meer doen om de uitstoot van broeikasgassen in Nederland te verminderen en handelt zij door dit na te laten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt.¹⁷ De rechtbank oordeelde dat de Staat tegenover de Stichting onzorgvuldig en daarmee onrechtmatig (als bedoeld in art. 6:162 BW) heeft gehandeld door voor het jaar 2020 uit te gaan van een reductiedoelstelling van minder dan 25% ten opzichte van het jaar 1990.¹⁸

Aansprakelijkheid overschrijding duurzaamheidsnorm

In de *Urgenda*-uitspraak wordt de Nederlandse overheid aansprakelijkheid gehouden wegens onrechtmatig handelen bij de overschrijding van de duurzaamheidsnorm CO₂-emissiereductie. Mijn onderzoek in deze scriptie richt zich op een analyse van de door de rechtbank toegewezen vorderingen in deze zaak en de vraag naar de mogelijke toepasbaarheid daarvan bij een aansprakelijkstelling van een bedrijf op grond van onrechtmatige daad door overschrijding van de CO₂-emissiereductie. Weliswaar is de Staat – als gezegd – hiertegen in hoger beroep gegaan maar in het kader van deze scriptie ga ik ervan uit dat de Nederlandse overheid met succes aansprakelijk is gehouden jegens een belangenbehartiger van Nederlandse burgers voor mogelijke milieuschade op grond van haar gedraging, namelijk het nalaten van het nemen van voldoende maatregelen teneinde klimaatverandering tegen te gaan. Hoewel de zaak *Urgenda* typisch een vraagstuk van overheidsaansprakelijkheid betreft en een uitspraak in hoger beroep nog niet bekend is, wordt reeds nu in deze scriptie onderzocht of de in de rechtbankuitspraak neergelegde aansprakelijkheid van de overheid rechtens met succes kan worden toegepast op het bedrijfsleven.

¹⁶ www.urgenda.nl/documents/121112BriefaanStaatderNL.pdf, p. 7.

¹⁷ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.54.

¹⁸ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.93.

Niet nieuw is het fenomeen dat een onderneming (rechtspersoon; voor de eenvoud gebruik ik hierna de term ‘bedrijf’) op grond van onrechtmatig handelen bij overschrijding van een duurzaamheidsnorm aansprakelijkheid wordt gehouden. Vytopil heeft in haar proefschrift onderzocht wat de rechtsgevolgen zijn als een bedrijf zich (gezien art. 6:162 BW) niet heeft gedragen zoals het in het maatschappelijk verkeer ten aanzien van de betreffende aspecten inzake duurzaamheid betaamt.¹⁹ Zij concludeert dat Nederlandse bedrijven in vergelijking met Engelse en Californische bedrijven de meest verstrekkende duurzaamheidsmaatregelen hanteren, zowel qua inhoud als qua juridische gebondenheid eraan. Gezien de ontbrekende jurisprudentie achtte Vytopil het ten tijde van het publiceren van haar proefschrift in 2015 nog onwaarschijnlijk dat een onderneming met succes aansprakelijk kon worden gehouden voor schade ontstaan door een duurzaamheidsovertreding.²⁰ Echter, na de uitspraak in de zaak *Urgenda* staan de zaken er mogelijk anders voor.

1.2 Onderzoeksvraag en –methode, opbouw scriptie

Naar aanleiding van de zaak *Urgenda* rijst de vraag of de in dat vonnis toegewezen vordering tot aansprakelijkheid van de overheid op grond van onrechtmatige daad voor overschrijding van de duurzaamheidsnorm CO₂-emissiereductie, juridisch gezien door te trekken valt naar het bedrijfsleven (analoge toepassing). Het onderzoek richt zich op de vraag welke rechtsgronden en -beginselen ten grondslag liggen aan de toewijzing van de claim van de Stichting Urgenda. Op grond daarvan wordt de toepasbaarheid ervan onderzocht voor een aansprakelijkheidstelling van een bedrijf wegens onrechtmatig handelen door overschrijding van de CO₂-emissiereductie.. De **centrale onderzoeksvraag** luidt:

Kunnen ondernemingen bij schending van de duurzaamheidsnorm van CO₂-emissiereductie door belangenorganisaties met succes aansprakelijk (ex art. 6:162 BW) worden gesteld voor mogelijke milieuschade?

¹⁹ Vytopil 2016, p. 143-144.

²⁰ Vytopil 2015, p. 298.

Onderzoeksmethode

Het onderzoek bestaat uit twee delen, het eerste deel omvat een onderzoek naar het geldende recht en het tweede deel is onderzoek naar de juridische praktijk.²¹ De centrale onderzoeksvraag wordt beantwoord aan de hand van de uitwerking van de deelvragen.²² Deze deelvragen bevinden zich binnen de deelonderwerpen: geldende duurzaamheidsnormen waaronder CO₂-emissiereductie, aansprakelijkheid op grond van onrechtmatig handelen (ex art. 6:162 BW) en de positie van belangenorganisaties binnen het privaatrecht. Binnen deze deelonderwerpen worden de onderzoeksresultaten ten aanzien van het geldende recht getoetst aan de juridische praktijk, waarvoor als case-study de *Urgenda*-uitspraak wordt gebruikt.²³ Voor de bestudering van het geldende recht wordt gebruik gemaakt van primaire en secundaire rechtsbronnen (wet- en regelgeving en jurisprudentie), in combinatie met juridische literatuur over het betreffende deelonderwerp. Deze methode komt neer op een raadpleging van rechtsbronnen, literatuur- en documentonderzoek.²⁴ Twee deelonderwerpen, de aansprakelijkheid en de positie belangenorganisaties, vallen binnen het rechtsgebied privaatrecht. Bij het deelonderwerp: geldende duurzaamheidsnormen, komen aspecten uit het internationale recht aan de orde alsook uit het milieurecht. Daarnaast worden op basis van literatuurstudie ook bevindingen uit buitenlandse rechtssystemen inzake de aansprakelijkheid van bedrijven voor overschrijding van andere duurzaamheidsnormen besproken. De inhoudelijke analyse van dit onderzoek maakt een rechtsvergelijking mogelijk tussen privaatrecht en internationaal milieurecht.

Opbouw scriptie

Na deze inleiding bestaan de drie volgende hoofdstukken uit de verwerking van de uitkomsten van de deelvragen in de respectievelijke deelonderwerpen. In hoofdstuk 2 wordt de vraag behandeld wat de geldende normstelling is voor CO₂-emissiereductie. Daarbij wordt onderzocht welke rechtsverplichtingen uit de vastgestelde normen voortvloeien en voor welke rechtssubjecten deze geldend is. Vervolgens wordt onderzocht of er een nationale norm tot CO₂-emissiereductie bestaat. Daarna wordt voor het bedrijfsleven onderzocht wat de gelding van andere duurzaamheidsnormen is teneinde te bepalen op welke rechtsgronden aansprakelijkheid bestaat bij overtreding

²¹ Van Schaaijk 2011, par. 4.3.

²² Curry-Sumner e.a. 2010, p. 18.

²³ Van Schaaijk 2011, par. 5.1.

²⁴ Curry-Sumner e.a. 2010, p. 22.

van duurzaamheidsnormen. In hoofdstuk 3 komt de vraag aan de orde aan welke vereisten voldaan moet zijn om civielrechtelijke aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad (ex art. 6:162 BW) vast te stellen. Eerst wordt onderzocht welke onrechtmatigheidgronden er zijn en hoe deze beoordeeld worden. In de *Urgenda*-uitspraak staat daarbij centraal de vraag of in dit geval door de Nederlandse overheid gehandeld is in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt. De vraag is of overschrijding van de hieraan ten grondslag liggende zorgvuldigheidsnorm heeft plaatsgevonden. Daarna wordt onderzocht aan welke overige vereisten van civielrechtelijke aansprakelijkheid voldaan moet zijn. In hoofdstuk 4 komt aan de orde de vraag op welke rechtsgronden binnen het privaatrecht een belangenorganisatie kan opkomen voor collectieve belangen. Onderzocht wordt aan welke vereisten voldaan moet zijn wil een belangenorganisatie ontvankelijk zijn in haar vordering, en welke vorderingen een belangenorganisatie kan instellen. . Ieder individu kan opkomen voor haar belangen, maar het ligt meer voor de hand om zich met andere belanghebbenden te verenigen en zich te laten vertegenwoordigen door een belangenorganisatie. In de zaak *Urgenda* heeft de belangenorganisatie gesteld de Nederlandse maatschappij te vertegenwoordigen die milieuschade lijdt door de klimaatverandering. Naast de toetsing van deze criteria in de *Urgenda*-uitspraak, die betrekking heeft op de overheid, wordt onderzocht of en hoe het collectief actierecht door belangenorganisaties ingezet kan worden jegens bedrijven.

Na de beantwoording van de deelvragen, volgt in hoofdstuk 5 een onderzoek naar de juridische mogelijkheden van aansprakelijkheid van bedrijven voor de overschrijding van de norm tot reductie van CO₂-emissie. De invulling van de vijf vereisten van onrechtmatige daad (art. 6:162 BW) wordt onderzocht vanuit het perspectief van een belangenorganisatie als ook vanuit het bedrijfsleven. Tot slot volgt in hoofdstuk 6 de conclusie en worden enkele aanbevelingen gedaan.

2 Geldende duurzaamheidsnormen

In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat ‘geldende duurzaamheidsnormen’ zijn, in het bijzonder de duurzaamheidsnorm van CO₂-emissiereductie. Eerst wordt vanuit het internationale recht de internationale milieunormstelling voor de reductie van CO₂-emissie onderzocht. Daarbij wordt geanalyseerd welke rechtsplicht uit de vastgestelde normen voortvloeit en voor welke rechtssubjecten deze geldend is. Dit wordt getoetst aan de zaak *Urgenda*. Vervolgens wordt onderzocht of er een nationale norm tot CO₂-emissiereductie bestaat. . Op nationaal niveau wordt onderzocht in hoeverre er een bindende verplichting tot duurzaam ondernemen voor het bedrijfsleven bestaat.

2.1 Internationale milieunormen

Het is de vraag of er voor overheid en bedrijfsleven, een rechtsplicht valt af te leiden uit internationale verdragen op het terrein van het milieu, anders dan de algemene (voor Nederland: grondwettelijke) verplichtingen waaraan een staat zich heeft te houden als verdragsluitend land. Zoals in paragraaf 1.1 reeds aangegeven is – op basis van en in navolging van - het VN-Klimaatverdrag internationale afspraken gemaakt voor het terugdringen van CO₂-emissie. Brans e.a. stellen dat deze internationale afspraken tussen staten duidelijke richtlijnen bieden ter voorkoming van klimaatverandering.²⁵ Deze richtlijnen bevatten op grond van het internationale recht een rechtsplicht tot naleving ervan. Een internationaal rechtssubject (lees: een staat) die een op hem rustende rechtsplicht schendt kan op basis van het internationale recht daarvoor aansprakelijk worden gesteld.²⁶ Brans e.a. merken op dat in hoofdzaak niet de staten zelf, maar de inwoners ervan en de aldaar gevestigde bedrijven de broeikasgassen uitstoten en aldus bijdragen aan de opwarming van de aarde. Een staat is dan ook (in beginsel) niet aansprakelijk voor deze uitstoot, maar wel verplicht om er alles aan te doen om dergelijke internationale rechtsplichten na te komen.²⁷ Verschillende auteurs stellen dat de internationale rechtsplicht gebaseerd op de internationale afspraken over CO₂-emissiereductie echter niet rechtstreeks inroepbaar is door individuen of belangenorganisaties en derhalve geen grondslag kan bieden voor een aansprakelijkstelling voor milieuschade tengevolge van klimaatverandering.²⁸

²⁵ Brans e.a. 2012, p. 21.

²⁶ Brans e.a. 2012, p. 21.

²⁷ Brans e.a. 2012, p. 18, 35.

²⁸ Brans e.a. 2012, p. 18, 35 en Nollkaemper 2007, aantek. 1.

Bij de juridische analyse van internationale afspraken over het milieu wordt veelvuldig teruggegrepen op twee internationale beginselen van gewoonterecht, het 'no-harm'-beginsel en het voorzorgsbeginsel. Deze beginselen geven invulling aan de zorgvuldigheidsnorm en worden in de respectievelijke sub-paragrafen hieronder uitgewerkt. Ook wordt kort ingegaan op de recent op internationaal nivo vastgestelde principes over de verplichting van rechtssubjecten om maatregelen te nemen om de negatieve gevolgen van klimaatverandering te voorkomen. Hoe het internationaal gewoonterecht en de rechtsbeginselen doorwerken – althans in Nederland - in de rechtspraktijk wordt uitgewerkt aan de hand van de *Urgenda*-uitspraak, in de laatste sub-paragraaf.

2.1.1 Internationaal gewoonterecht: 'no harm'

Het 'no harm'-beginsel houdt in dat geen enkele staat het recht heeft zijn grondgebied zodanig te gebruiken of te laten gebruiken dat er significante schade wordt toegebracht aan andere staten.²⁹ Op basis van literatuurstudie kan daarover het volgende worden opgemerkt. Het principe 'no harm' heeft zijn oorsprong in de *Trail Smelter-zaak* (1938), waarin Canada jegens de Verenigde Staten S verantwoordelijk gehouden werd voor schade ontstaan door luchtvervuiling, ongeacht de (interne/nationale) legaliteit van de smeltactiviteiten. Het principe is bevestigd door het Internationaal Gerechtshof in *Pulp Mills* (2010), een zaak tussen Argentinië en Uruguay.³⁰ Het principe is geformaliseerd tot een internationaal rechtsbeginsel tijdens de eerste wereld-milieuconferentie die plaatsvond in 1972 in Zweden. In de Verklaring van Stockholm³¹ is in Beginzel 21 het 'no harm'-beginsel opgenomen. Brans stelt dat het beginsel veelvuldig is erkend en kan worden gezien als een absolute verplichting. Aansprakelijkheid ontstaat, ongeacht of er sprake is van opzet, schuld of nalatigheid van de staat, hetgeen volgens Brans e.a. neerkomt op een risico-aansprakelijkheid.³²

Kenmerkend voor het 'no-harm'-beginsel is dat het (toegelaten) gebruik van eigen grondgebied toch aansprakelijkheid kan opleveren voor ontstane milieuschade ondanks rechtmatig handelen. Inzake de toepassing van dit beginsel op overschrijding van de CO₂-emissienorm merken Brans e.a. op dat doorgaans de broeikasgassen ook de eigen landsgrenzen overschrijden; zij menen daarom dat het 'no harm' in beginsel

²⁹ Brans e.a. 2012, p. 21-22 en Braams, Van Rijn en Scheltema 2010, p. 10.

³⁰ Crawford 2012, p. 360 en 561.

³¹ unfccc.int/resource/docs/publications/negotiators_handbook.pdf

³² Brans e.a. 2012, p. 23.

“...meestal wordt toegepast op gewone grensoverschrijdende milieuvervuiling maar er ...geen principiële reden [is] waarom deze regel niet toegepast kan worden op de staten die nalaten effectieve maatregelen te nemen om klimaatverandering te voorkomen dan wel te beperken”³³. Brans e.a. stellen voorts dat het ‘no-harm’-beginsel een zorgplicht impliceert en dat drie elementen een rol spelen bij de bepaling van de vereiste mate van zorg. Vertaald naar de mogelijke milieuschade ontstaan door overschrijding CO₂-emissiereductie zijn de elementen: 1) voorzienbaarheid of kennis van schadelijke effecten van zeespiegelstijging, 2) de mogelijkheid om te handelen, en 3) het nemen van effectieve en proportionele maatregelen.³⁴

2.1.2 Voorzorgsbeginsel

Schending van het ‘no harm’-beginsel resulteert in aansprakelijkheid in situaties waarvan bekend is *waardoor* de milieuschade wordt veroorzaakt. Het voorzorgsbeginsel voorziet daarentegen in situaties waarin er wetenschappelijke onzekerheid is over de oorzaak, omvang en de waarschijnlijkheid van potentiële schade. Het voorzorgsbeginsel is opgenomen in een veelheid van milieuverdragen, verklaringen en resoluties. Het beginsel houdt in: “...wanneer er, op basis van de best beschikbare informatie, redelijke gronden zijn om te vrezen voor ernstige en/of onomkeerbare milieuschade, moet effectieve en proportionele actie ondernomen worden om die schade te voorkomen en/of tegen te gaan, mede in situaties van wetenschappelijke onzekerheid aangaande de oorzaak, omvang en/of waarschijnlijkheid van de mogelijke schade.”³⁵ Het voordeel van de twijfel gaat altijd uit naar preventie van het ontstaan van milieuschade. Het voorzorgsbeginsel kan gezien worden als de meest ontwikkelde vorm van preventie, aldus Brans e.a.³⁶ Braams, Van Rijn en Scheltema stellen dat met betrekking tot emissie van broeikasgassen de enkele onzekerheid over de exacte gevolgen ervan voldoende is om preventieve maatregelen te (moeten) nemen.³⁷

2.1.3 Oslo Principles on Global Climate Change Obligations

Wereldwijd bestaat er consensus tussen tal van wetenschappers en juristen, dater gezien de schadelijke gevolgen van klimaatverandering, maatregelen moeten worden genomen. Een wereldwijde groep van juristen heeft, onder de vlag van de VN binnen

³³ Brans e.a. 2012, p. 22

³⁴ Brans e.a. 2012, p. 21-24.

³⁵ Brans e.a. 2012, p. 26.

³⁶ Brans e.a. 2012, p. 26, 28.

³⁷ Brans e.a. 2012, p. 26 en Braams, Van Rijn en Scheltema 2010, p. 10.

het 'Global Justice Program', op 1 maart 2015 de 'Oslo Principles on Global Climate Change Obligations' aangenomen, . Deze groep van vooraanstaande juristen bepaalt in de Oslo Principles dat de verplichting tot het nemen van maatregelen er niet alleen is voor staten maar ook voor bedrijven, teneinde in staat te zijn om snel en effectief in te spelen op de gevaren van klimaatverandering. De juristengroep onderschrijft hiermee de morele en juridische verplichting van staten en bedrijven om actie te ondernemen om het destructieve effect van klimaatverandering te voorkomen. Het ligt ook in de macht van een bedrijf om zodanige maatregelen te nemen dat de CO₂-emissie afneemt, zo menen zij. Het ligt in de macht van een bedrijf om zodanige maatregelen te nemen dat de CO₂-emissie afneemt. Dit geeft bescherming en toont respect voor de rechten van mensen, veiligheid en integriteit van de aarde en het leven daarop aanwezig.³⁸ Natuurlijk gaat het hierbij (slechts) om beginselen vastgesteld door een groep juristen, maar aan het feit dat deze zijn opgesteld binnen het VN Global Justice Program door gezaghebbende juristen geeft de Oslo Principles ten minste 'persuasive authority' (overredingskracht), ondanks het feit dat ze niet dwingend zijn.

2.1.4 Milieunormen in de zaak *Urgenda*

In deze paragraaf wordt aan de hand van de *Urgenda*-uitspraak onderzocht op welke wijze de verplichting tot reductie van CO₂-emissie kan worden aangemerkt als een rechtsplicht dat (als onderdeel van rechtsbeginselen inzake het milieu) gezien wordt als gewoonte. De 'Oslo Principles' zijn zeer recent van aard en maken daarom geen deel uit van de overwegingen van de rechtbank in de zaak *Urgenda*. In de uitspraak overweegt de rechtbank dat op grond van Artikel 21 Grondwet (hierna: Gw) een zorgplicht voor de Nederlandse Staat bestaat inzake de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu.³⁹ Ook de EU vereist deze bescherming in toenemende mate; dit is met name neergelegd in art. 191 VWEU. Daarnaast is naar het oordeel van de rechtbank de Staat in volkenrechtelijke opzicht gebonden aan het VN-Klimaatverdrag, het Kyoto-protocol en het 'no-harm'-beginsel. Deze gebondenheid legt op de Staat slechts een verplichting jegens andere staten. Burgers kunnen aan dergelijke internationale bepalingen alleen rechten ontleen wanneer deze naar hun inhoud eenieder kunnen verbinden (art. 93 Gw). De rechtbank oordeelt dat: *"...de in het verdrag en protocol opgenomen bepalingen en het 'no-harm'-beginsel geen verbindende kracht jegens burgers (private personen en*

³⁸ <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>.

³⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.36.

*rechtspersonen) hebben.Urgenda kan zich dus niet rechtstreeks op dit beginsel, het verdrag en het protocol beroepen”.*⁴⁰

Echter, de rechtbank overweegt dat in de rechtspraak ‘reflexwerking’ van deze bepalingen erkend wordt. Reflexwerking van de volkenrechtelijke verplichtingen geldt ook bij bepalingen uit – bijvoorbeeld - het EU-verdrag of een richtlijn voor de invulling van open normen van het nationaal recht.⁴¹ Dit betreft normen van maatschappelijke betamelijkheid, redelijk en billijkheid, het algemeen belang of bepaalde rechtsbeginselen.⁴² De rechtbank geeft aan dat de internationale rechtsbeginselen voor milieukwesties dienen als inspiratiebron voor de invulling en concretisering van de open privaatrechtelijke norm zoals de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm van art. 6:162 BW.⁴³

2.2 Nationale milieunorm: Wet Milieubeheer

In de voorgaande paragraaf is vastgesteld dat internationale rechtsverplichtingen voor het milieu geen verbindende kracht hebben jegens rechtspersonen. Een rechtsverplichtende norm tot CO₂-emissiereductie voor rechtssubjecten is echter mogelijk wel aanwezig binnen het nationale recht. In de deze paragraaf wordt onderzocht of binnen het geldende milieurecht in Nederland een norm bestaat van aansprakelijkheid voor milieuschade op grond van CO₂-emissie. De Nederlandse milieuwetgeving wordt sinds de inwerkingtreding per 1 mei 1999 van het Verdrag van Amsterdam⁴⁴ in belangrijke mate beïnvloed door Europese maatregelen. Milieubescherming is een geïntegreerd beleidsonderdeel van de EU, duurzame ontwikkeling is vastgelegd in art. 11 VWEU⁴⁵. Dit milieubeleid streeft naar een hoog niveau van bescherming en berust op het voorzorgsbeginsel (bestrijding van klimaatverandering art. 191 lid 1 sub 4) en het uitgangspunt dat de vervuiler betaalt (art. 191 lid 2 VWEU).

In de Wet Milieubeheer (hierna: Wm) is geen norm te vinden voor CO₂-emissiereductie. Daarbij is verder opvallend (aldus Braams e.a.): Ten eerste is er geen sluitende

⁴⁰ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.40 en 4.42.

⁴¹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.43 en 4.44.

⁴² Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.43.

⁴³ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.46.

⁴⁴ http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_of_amsterdam/treaty_of_amsterdam_nl.pdf

⁴⁵ Artikel 11 VWEU: De eisen inzake milieubescherming moeten worden geïntegreerd in de omschrijving en uitvoering van het beleid en het optreden van de Unie in het bijzonder met het oog op het bevorderen van duurzame ontwikkeling.

definitie van het begrip milieu opgenomen in art. 1.1 van de Wm. Dit laat zich verklaren door het feit dat deze wet de basis vormt voor de implementatie van veel Europese milieurichtlijnen.⁴⁶ Door het ontbreken van een milieu-definitie is 'milieuschade' evenmin gedefinieerd en dus onderhevig aan ontwikkelingen in de samenleving. Ten tweede is per 1 juli 2015 is de richtlijn⁴⁷ milieuaansprakelijkheid 2004/35/EG geïmplementeerd in titel 17.2., art. 17.6 Wm e.v.⁴⁸ Hiermee is een aansprakelijkheidskader neergelegd voor milieuschade aan dieren, planten, natuurlijke habitats, wateren en de bodem.⁴⁹ Ook bevat de richtlijn de verplichting om bij een onmiddellijke dreiging van milieuschade preventieve acties te ondernemen en herstelmaatregelen te nemen.⁵⁰

Voor een beroep op milieuaansprakelijkheid moet er minimaal sprake zijn van aanmerkelijke negatieve effecten, aanmerkelijke negatieve invloed of een aanmerkelijk risico. In art. 17.7 Wm is een verdeling gemaakt van het soort aansprakelijkheid naar activiteiten die door overheid en bedrijfsleven worden uitgevoerd.⁵¹ De risicoaansprakelijkheid (art. 17.7 sub a Wm) geldt voor milieuschade aan bodem, beschermde soorten en natuurlijke habitats en wateren. Voor overige activiteiten geldt een schuldaansprakelijkheid voor milieuschade aan beschermde habitats of soorten.⁵² De milieuaansprakelijkheid is alleen van toepassing op schade ontstaan na 30 april 2007 (art. 17.8 Wm).⁵³

2.3 Internationale duurzaamheidsnormen

Navolgend komt aan de orde of er inzake klimaatschade gelding bestaat van andere duurzaamheidsnormen en wat de daaruit vloeiende rechtsplichten zijn voor het bedrijfsleven. Duurzaamheid lijkt binnen de juridische wereld veelal beschouwd te worden als iets uit een andere vakgebied dan dat er direct een wettelijke regeling, instructienorm of geldende richtlijn aan wordt gekoppeld. De noodzaak om duurzaam te handelen is echter maatschappelijk niet beperkt tot overheden of non-profit

⁴⁶ Faure e.a. 2010, p. 7-9.

⁴⁷ Art. 288 VWEU: Een richtlijn is verbindend ten aanzien van het te bereiken resultaat voor elke lidstaat waarvoor zij bestemd is, doch aan de nationale instanties wordt de bevoegdheid gelaten vorm en middelen te kiezen.

⁴⁸ <http://wetten.overheid.nl/BWBR0003245/2015-07-01/0/Hoofdstuk17/Titeldeel17.2/Artikel17.6/informatie>.

⁴⁹ <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=URISERV:l28120&from=NL>

⁵⁰ Braams, Van Rijn en Scheltema 2010, p. 11.

⁵¹ Faure e.a. 2010, p. 10.

⁵² Van Dijk 2007, p. 2868

⁵³ Faure e.a. 2010, p. 11.

organisaties. Op eigen initiatief zijn door het bedrijfsleven duurzaamheidskeurmerken ontwikkeld. Verder hebben bedrijven binnen hun bedrijfsvoering en voor de handelsketen waarin zij zich bevinden, ook afspraken over duurzaamheid gemaakt, door zich bijvoorbeeld aan te sluiten als deelnemer bij Global Pact⁵⁴ of door het voeren van een proactief duurzaamheidsbeleid (ook genoemd Corporate Social Responsibility). In Nederland staat dit bekend als Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). Vytopil heeft onderzocht welke juridische maatregelen ondernemingen in Engeland, Nederland en Californië nemen bij de uitvoering van zo'n MVO-beleid.⁵⁵ Uit haar proefschrift blijkt dat MVO-beleid en/of gedragscodes een juridisch bindend advies geven inzake het antwoord op de vraag wat niet acceptabel gedrag is met betrekking tot verschillende duurzaamheids-onderwerpen.⁵⁶ Ook komt uit haar onderzoek naar voren dat een MVO-beleid en/of onderliggende gedragscodes met betrekking tot duurzaam ondernemen binnen Europa (nog) geen wettelijke verplichting is.⁵⁷ Zij noemt het voorbeeld dat in Engeland tijdens de herziening van het ondernemingsrecht begin 1990 er nog bewust voor gekozen is om gebondenheid aan gedragscodes op vrijwillige basis te houden.⁵⁸ Echter, sinds 29 oktober 2015, bij de invoering van de Modern Slavery Act, zijn Britse bedrijven met een bepaalde wereldwijde omzet, verplicht geworden over delen van hun MVO-beleid te rapporteren. Ook in Frankrijk en Zwitserland gaan stemmen op om 'due diligence'⁵⁹ over hetgeen plaatsvindt in de productieketen inzake duurzaamheidsonderwerpen, verplicht te stellen. Wetgeving voor zulke transparantie verplicht bedrijven te communiceren over hun MVO-inspanningen.⁶⁰

Arbeidsomstandigheden zijn een in het oog springend aspect van het MVO-beleid. De overtreding van (internationaal) overeengekomen regels betreffende arbeidsomstandigheden heeft zich als zelfstandige aansprakelijkheidsgrond ontwikkeld. Uit 2011 is de zaak waarin het internationale kledingmerk Zara, van Spaanse origine, in Brazilië door de centrale overheid gesanctioneerd is voor overtredingen van regels betreffende arbeidsomstandigheden bij haar toeleveranciers in dat land. Naar het oordeel van de Braziliaanse arbeidsinspectie was het Zara Brasil

⁵⁴ www.unglobalcompact.org/about en www.gcnetherlands.nl/.

⁵⁵ Vytopil 2015, p. 287.

⁵⁶ Vytopil 2015, p. 64 en www.commissiecorporategovernance.nl/corporate-governance-code.

⁵⁷ Vytopil 2016, p. 146.

⁵⁸ Vytopil 2015, p. 30 en 34.

⁵⁹ Due diligence: letterlijk vertaald 'gepaste zorgvuldigheid', is het vaststellen van de juistheid van de verstrekte informatie.

⁶⁰ Vytopil 2016, p. 146.

die de directe controle over de voortbrengingsketen had en daardoor gezien kon worden als de directe werkgever van de getroffen arbeiders en zodoende juridisch aansprakelijk werd gehouden.⁶¹

Vytopil geeft aan dat de Californische wetgeving redelijk duidelijk is over de verplichtingen die voortvloeien uit MVO-gedragcodes. De 'Transparency in Supply Chains Act' verplicht bedrijven transparant te zijn over bepaalde MVO-onderwerpen, zoals het gebruik van 'conflict-minerals' in de productieketen.⁶² Epstein en Yuthas gaan nader in op de mogelijke consequenties van het gebruik van deze conflict minerals voor een bedrijf. 'Conflict minerals' zijn vier mineralen⁶³ die gewonnen worden in conflictgebieden en gebieden waarin sprake is van mensenrechtenschendingen. Een bedrijf dat een of meer van deze mineralen wil toepassen in een productieproces is verplicht een due diligence op de toeleverende keten uit te voeren en daarover te rapporteren. De bedoeling hiervan is om zo inzicht te krijgen in de kwestie of het bedrijf niet indirect bijdraagt aan de gewapende strijd in bepaalde conflictgebieden.⁶⁴ Ondertussen is de problematiek betreffende Conflict Minerals ook door de Europese Commissie opgepakt wat op korte termijn moet leiden tot Europese wettelijke regels, die due diligence-uitvoering en rapportage op de toeleverende keten voor bedrijven verplichten die deze mineralen importeren, smelten en veredelen.⁶⁵

Geconcludeerd kan worden dat internationaal een tendens waarneembaar is dat de plicht op naleving van duurzaamheidsnormen wettelijk wordt vastgelegd en daardoor juridisch afdwingbaar wordt. Bovenstaande voorbeelden zijn qua duurzaamheidsonderwerpen echter zo uiteenlopend en de rechtssystemen waarbinnen deze wettelijke verplichtingen voorkomen afwijkend van het Nederlandse rechtssysteem, dat nader onderzoek naar deze ontwikkeling binnen het Nederlandse rechtssysteem noodzakelijk is.

⁶¹ Van Huijstee & Theuws 2015, p. 5.

⁶² Vytopil 2015, p. 291-292.

⁶³ Conflict Minerals: goud, tin, wolfram en tantalum.

⁶⁴ Epstein & Yuthas 2011, p. 13, 15, 16.

⁶⁵ <http://www.europarl.europa.eu/news/nl/news-room/20160615IPR32320/Conflict-minerals-MEPs-secure-mandatory-due-diligence-for-importers>.

2.4 Nationaal duurzaam ondernemen

Vytopil concludeert (zie ook paragraaf 2.3) dat duurzaam ondernemen binnen Europa, dus ook binnen Nederland, geen wettelijke verplichting is.⁶⁶ Of dit betekent dat op nationaal niveau geen rechtsgrond bestaat waarop een rechtssubject aansprakelijkheid is voor schending van duurzaamheidsnormen wordt in deze paragraaf nader onderzocht.

2.4.1 Bedrijfsvoering

Bij duurzaam ondernemen wordt ook begrepen de vraag of en hoe een bedrijf haar bedrijfsvoering intern dan wel extern uitvoert. Dat hierbij bindende regels gelden voor gedragingen van ondernemingen blijkt uit een tweetal Nederlandse voorbeelden die Vytopil in haar proefschrift aanhaalt. De zaak *Batco*⁶⁷ betrof mismanagement door het bestuur van het bedrijf Batco dat bestond uit het nalaten om het personeel te informeren over de intentie om een van de fabrieken te sluiten. Het bedrijf had publiekelijk de OECD⁶⁸ 'Guidelines for multinational Enterprises' geaccepteerd. De OECD onderkent dat duurzame ontwikkeling een verband is tussen economie, maatschappij en milieu en houdt deze grondgedachten vast bij het opstellen van haar richtlijnen.⁶⁹ In die richtlijnen is opgenomen dat de personeelsvertegenwoordigers geïnformeerd zouden moeten worden in het geval van mogelijke bedrijfssluiting. De rechtbank oordeelde in de Batco-zaak dat het bedrijf ernstig in strijd had gehandeld in strijd met de elementaire beginselen van verantwoord ondernemerschap (*gebaseerd op duurzaamheid, mijn toevoeging*), door het nalaten van het doen van een dergelijke mededeling aan de personeelsvertegenwoordigers. De rechtbank heeft de vrijwillig geaccepteerde gebruikte richtlijn, de open norm van goed ondernemerschap, van een bedrijf hiermee ingevuld.⁷⁰ In de recentere zaak *Achmea/Verweerder*⁷¹ bepaalde de HR dat de bewijslast die werd gebruikt in de rechtszaak was verkregen in strijd met de Gedragscode Persoonlijk Onderzoek. Deze gedragscodes komend van het Verbond van Verzekeraars zijn – alhoewel niet verbindend als wetgeving – wel aan te merken als algemeen geldend. De HR oordeelde dat een overtreding van deze code een onrechtmatige inbreuk betekende op het recht van privacy van het individu. Door de

⁶⁶ Vytopil 2016, p. 146.

⁶⁷ Hof Amsterdam (OK), 21 Juni 1979, NJ 1980, 71 (*Batco*).

⁶⁸ OECD: Organisation for Economic Cooperation and Development; een samenwerkingsverband van 34 landen om internationaal sociaal en economisch beleid te bespreken, te bestuderen en te coördineren.

⁶⁹ <https://www.oecd.org/insights/41774194.pdf>

⁷⁰ Vytopil 2015, p. 160.

⁷¹ HR 18 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:942 (*Achmea/Verweerder*).

overtreding van haar eigen regels heeft het bedrijf Achmea onrechtmatig gehandeld, zo oordeelde de HR.⁷²

Een ander ondernemingsaspect dat langs de meetlat van duurzaam ondernemen wordt gelegd is de uitvoering van 'corporate governance'. De 'Code Frijns'⁷³ is van toepassing op bedrijven met een statutaire zetel in Nederland en waarvan de aandelen (of certificaten daarvan) zijn toegelaten op een beurs in de EU. Deze code is een aanscherping van de in 2003 gepubliceerde Code-Tabaksblad: algemene opvattingen over goede 'corporate governance'. Corporate governance gaat over deugdelijk ondernemingsbestuur en richt zich op de 'checks and balances' binnen ondernemingen. Bedrijven wordt de verplichting opgelegd om te voldoen aan de code via het principe van 'pas toe of leg uit'. De informatie over naleving van de code dient volgens de wet in het jaarverslag van het bedrijf te worden opgenomen. Wanneer niet wordt uitgelegd waarom de code niet één op één wordt toegepast is er sprake van niet-naleving.⁷⁴

2.4.2 Arbeidsomstandigheden

Op grond van de Nederlandse wetgeving bestaat een zorgplicht van bedrijven voor het nemen van afdoende maatregelen inzake de risico's van bedrijfsactiviteiten. Tal van (zorg)plichten zijn in het leven geroepen ten aanzien van bepaalde bedrijfsactiviteiten, op grond van de aanwezige kennis bij het bedrijf en de gevaren en de omvang van het risicovoer schade dat zo'n activiteit met zich meebrengt.. Dit is bijvoorbeeld tot uiting gekomen in de jurisprudentie over aansprakelijkheid voor het risico van het oplopen van asbestkanker gerelateerd aan arbeidsomstandigheden⁷⁵. Het gaat in dit geval om de zorgvuldigheid die een bedrijf inzake arbeidsomstandigheden in acht had moeten nemen jegens de werknemers betreffende de gevaren van het werken met kankerverwekkend materiaal. In beginsel gaat het om een schuld aansprakelijkheid omdat het bedrijf vanaf het moment dat een gevaar kenbaar was, maatregelen had moeten nemen. De aansprakelijkheid voor asbestkanker is gebaseerd op de objectivering van het kenbaarheidsvereiste. Dit houdt in dat de aansprakelijk gestelde (rechts)persoon niet alleen de gevaren werkelijk kende maar ook aansprakelijk is voor de gevaren die hij redelijkerwijs gezien de stand van de techniek, destijds (ex tunc) had

⁷² Vytobil 2015, p. 160.

⁷³ www.recht.nl/39788/code-frijns-vervangt-code-tabaksblad/.

⁷⁴ Vytobil 2015, p. 30 en 34 en <http://www.recht.nl/39788/code-frijns-vervangt-code-tabaksblad/>.

⁷⁵ HR 25 november 2005, ECLI:NL:PHR:2005:AT8782, NJ2009, 103 (*Eternit/Horsting*).

moeten kennen. Gezien de hoge mate van gevaar, de aard en de ernst van de risico's, hadden er afdoende preventieve maatregelen genomen moeten (kunnen) worden, ter voorkoming van het optreden van het gevaar en de daarbij horende schadelijke gevolgen. Volgens een aantal auteurs is hiermee een parallel te trekken met de invulling van de zorgvuldigheidsnorm ter voorkoming van milieuschade door klimaatverandering.⁷⁶

Uit het voorgaande blijkt dat jegens het bedrijfsleven zowel internationaal als nationaal de naleving van verschillende duurzaamheidsnormen juridisch kan worden afgedwongen. De verplichting is dan ofwel vastgelegd in de wet, ofwel komt voort uit een geldende code dan wel vloeit voort uit de invulling van de zorgvuldigheidsnorm komend vanuit maatschappelijke betamelijkheid.

2.5 Tussenconclusie

Milieu afspraken

Milieunormen zijn in diverse internationale (verdragen, protocollen, akkoorden) en nationale wetgeving (VWEU, EU-richtlijnen en Wm) vastgelegd. Onderliggend hieraan zijn de voor het milieu internationaal erkende beginselen als het 'no harm'-beginsel en het voorzorgsbeginsel. In Nederland kent de Wm geen expliciete norm voor CO₂-emissiereductie. Noch kent de wet een sluitende definitie van milieu en daardoor ook niet van milieuschade. In de zaak *Urgenda* wordt duidelijk dat de gebondenheid aan de milieunorm voor CO₂-emissiereductie niet rechtstreeks volgt uit het primaire (volken-) recht. Middels reflexwerking van de bovenstaande internationale milieubepalingen en -beginselen wordt de inhoud en omvang van de open privaatrechtelijke norm, de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm (art. 6:162 BW) vormgegeven.

Duurzaamheidsafspraken

Het onderzoek maakt duidelijk dat duurzaamheidsnormen geen abstracte begrippen meer zijn die alleen in internationale verdragen zijn opgetekend. Internationaal is een tendens waarneembaar dat de plicht op naleving van duurzaamheidsnormen voor het bedrijfsleven juridisch afdwingbaar is en wettelijk wordt vastgelegd. In enkele Europese landen gaan al stemmen op om (in navolging van de Verenigde Staten) 'due diligence'

⁷⁶ Van Dijk 2007, p. 2866, Spier e.a. 2015, p. 51, Vytupil 2015, p. 149-150 en Jansen, in: GS *Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. 88.6.5 (online, laatst bijgewerkt op 15-07-2014).

verplicht te maken inzake de naleving van duurzaamheidsnormen. Dit wordt dan een op zichzelf staande wettelijke verplichting. Dergelijke wetgeving verplicht bedrijven verplichten om transparantie te verschaffen en te communiceren over hun inspanningen voor het voldoen aan duurzaamheidsnormen. Het niet of onvolledig toepassen van 'due diligence' mechanisme wordt dan een overtreding van een wettelijke plicht. In Nederland zijn nog geen wettelijke regels die de naleving van duurzaamheidsnormen afdwingen. Wel zijn er geldende regels zoals van die gelden voor beursgenoteerde bedrijven (Code Frijns) of gedragscodes die aanvaard zijn binnen een bedrijfsbranche. Uit Nederlandse jurisprudentie (paragraaf 2.4.1) blijkt dat een niet juiste of onvolledige naleving van gedragscodes beoordeeld kan worden als een overschrijding van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm (art. 6:162 BW). Gedragscodes zijn bepalend voor de invulling van de norm die een bedrijf in acht dient te nemen en waaraan het bedrijf gehouden kan worden.

De naleving van milieunormen kan worden geplaatst in de bredere context van maatschappelijk verantwoord ondernemen door een bedrijf. De verplichting tot reductie van CO₂-emissie is een concrete duurzaamheidsnorm waarvan de overschrijding, in analogie, beoordeeld kan worden als de schending van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm die in artikel 6:162 BW is neergelegd.

3 Aansprakelijkheid voor overschrijding duurzaamheidsnorm

In hoofdstuk 2 is duidelijk geworden dat de juridische afdwingbaarheid van normen plaatsvindt via de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm ex artikel 6:162 BW. Vanuit deze privaatrechtelijke open norm is de Nederlandse overheid door de Rechtbank Den Haag aansprakelijkheid gehouden op grond van grond van onrechtmatig handelen (ex art. 6:162 BW) wegens overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm voor de mogelijke milieuschade die ontstaat door klimaatverandering. Voor de vaststelling van aansprakelijkheid op grond van een onrechtmatige daad (art. 6:162 BW) is het van belang om alle vereisten van deze cruciale privaatrechtelijke rechtsregel te onderzoeken. De vereisten voor het onrechtmatig handelen wordt als eerste onderzocht. Daarna komen de overige vereisten van aansprakelijkheid ex art. 6:162 BW aan de orde, te weten: relativiteit, toerekenbaarheid, schade en causaliteit. In alle paragrafen wordt de *Urgenda*-uitspraak als uitgangspunt gebruikt voor de beoordeling van deze vereisten in de rechtspraktijk betreffende overschrijding van de normen voor CO₂-emissiereductie. Om de zaak *Urgenda* direct in een juist aansprakelijkheidsperspectief te zetten vroeg de Stichting uitdrukkelijk om preventieve rechtsbescherming. Het ging daarbij niet om een geldelijke vordering maar om een gebodsvordering voor het nemen van CO₂-emissiereductiemaatregelen ter voorkoming van schade.

3.1 Onrechtmatigheid

De grondslag voor de hier behandelde privaatrechtelijke aansprakelijkheid is artikel 6:162 BW. Het uitgangspunt van het aansprakelijkheidsrecht is dat ieder zijn eigen schade draagt.⁷⁷ Het aansprakelijkheidsrecht heeft als doelstelling niet alleen het herstellen van ontstane schade, maar ook het voorkomen van dreigende schade. Van aansprakelijkheid en een verplichting tot schadevergoeding, is pas sprake als aan alle vereisten van het artikel is voldaan.⁷⁸ Het eerste vereiste is de onrechtmatigheid van de handeling. Zoals uit lid 2 van het wetsartikel valt op te maken, zijn er drie onrechtmatigheidgronden die elkaar niet uitsluiten. De drie gedragingen die aangemerkt worden als onrechtmatig handelen, zijn:

⁷⁷ Spier e.a. 2015, p. 2, 8-9.

⁷⁸ Asser/Hartkamp & Sieburgh 2011, 6-IV* 2011/23 (online, laatst bijgewerkt op 01-12-2010) en Spier e.a. 2015, p. 7-8.

- a) doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht;
- b) inbreuk op een (subjectief)recht;
- c) doen of nalaten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt.

Toegepast op het onderwerp van deze scriptie blijkt dat in Nederland geen wettelijke CO₂-emissiereductienorm is vastgelegd. Het onrechtmatig handelen van de overheid kan daarom niet voortkomen uit 'een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht'. In sub-paragraaf 2.1.4 is vastgesteld dat internationale milieunormen alleen geldend zijn tussen staten. Een belangenorganisatie kan (dus) geen rechtstreeks beroep doen op inbreuk van een (subjectief) recht door overschrijding van 'een degelijke milieunorm'. In de *Urgenda*-uitspraak oordeelt de rechtbank ter zake daarom dat de Stichting een rechtspersoon is, en zich daarom geen aantasting van zijn fysieke integriteit (art. 2 EVRM) kan voordoen, evenmin als inmenging in het privé leven (art. 8 EVRM). Het beroep op inbreuk op een subjectief recht van de Stichting wordt niet gehonoreerd omdat de Stichting niet wordt gezien als potentieel slachtoffer in de zin art. 34 EVRM.⁷⁹ Er blijft dan nog één rechtsgrond over waarop een belangenorganisatie het handelen van de overheid kan laten aanmerken als onrechtmatig. Dit is de derde onrechtmatigheidsgrond: 'een gedraging in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt'⁸⁰. Dit betreft ongeschreven recht, oftewel maatschappelijk aanvaarde normen en waarden over behoorlijk en zorgvuldig gedrag.⁸¹ Het gaat dan om een zorgvuldigheidsnorm die specifiek geldend is gezien de concrete omstandigheden van het geval.⁸² In de *Urgenda*-uitspraak is vastgesteld dat in dit geval een overschrijding van de zorgvuldigheidsnorm door de overheid heeft plaatsgevonden door het creëren en/of in stand laten van gevaarstelling. Onderstaand wordt dit aspect van onrechtmatig handelen onderzocht.

3.1.1 Gevaarstelling: overschrijding zorgvuldigheidsnorm

Onder gevaarstelling wordt verstaan: *"... het in het leven roepen van een bepaald gevaar dan wel het achterwege laten van voorzorgsmaatregelen met betrekking tot een bepaald gevaar. Een dergelijke gevaarstelling kan onrechtmatig zijn wegens strijd met*

⁷⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o 4.45 (Dit betreft – ter verduidelijking - de EVRM artikelen: art. 2 –Right to life, art. 8- Right to respect for private and family life en art. 34- Individual applications).

⁸⁰ HR 31 januari 1919, ECLI:NL:HR1919:AG1776 (*Lindenbaum/Cohen*). Deze rechtsregel is gecodificeerd in art. 6:162 BW.

⁸¹ Spier e.a. 2015, p. 46.

⁸² Spier e.a. 2015, p. 46.

een (verkeers- en) *veiligheidsnorm*.” Het gevaar als hier bedoeld heeft niet alleen betrekking op personen maar ook op zaken; de gevaarstelling is niet beperkt tot ‘ongevalsituaties’.⁸³ Het *Kelderluik*-arrest⁸⁴ uit 1965 is bepalend geworden voor de toetsing of er sprake is van gevaarstelling in bepaalde situaties, en biedt criteria voor het antwoord op de vraag of er sprake is van overschrijding van de in acht te nemen veiligheids- c.q. zorgvuldigheidsnorm. De essentie van het arrest is dat het onrechtmatig kan zijn om anderen in gevaar te brengen door niet te anticiperen op onvoorzichtig en roekeloos gedrag van die anderen. Deze toetsing vindt onder andere plaats aan de hand van een viertal door de HR geformuleerde algemene gezichtspunten, die meegenomen moeten worden bij de beoordeling of er sprake is van een gevaarzettende situatie.⁸⁵ De Kelderluik-criteria zijn algemeen geformuleerd en luiden als volgt:

- 1) iemand roept een situatie in het leven die voor anderen bij niet-inachtneming van de vereiste oplettendheid en voorzichtigheid gevaarlijk is;
- 2) er is een kans dat daardoor ongevallen ontstaan;
- 3) mede bepalend is de ernst die de gevolgen daarvan kunnen hebben; en
- 4) de mate waarin het nemen van veiligheidsmaatregelen bezwaarlijk is speelt eveneens een rol.⁸⁶

In latere jurisprudentie zijn nuances aangebracht inzake de toepassing van deze criteria. Zo is in het arrest *Zwiepende tak*⁸⁷ bepaald dat gevaarscheppend gedrag enkel onrechtmatig is als de kans op een ongeval zo groot is dat de dader zich naar maatstaven van zorgvuldigheid van het gedrag had moeten onthouden. De HR bepaalde in het arrest *Eternit/Horsting*⁸⁸ dat een bedrijf een verhoogde zorgvuldigheidsnorm heeft te betrachten als het binnen de maatschappelijke kring waartoe het bedrijf behoort bekend moest worden geacht dat aan het werken met (in dit geval) asbest, gevaren voor de gezondheid waren verbonden. Deze verhoogdezorgvuldigheid had in acht moeten worden genomen met betrekking tot de belangen van degenen die zich bevonden in de directe nabijheid van een plaats waar met asbest werd gewerkt.⁸⁹ Van Dijk geeft verder aan dat de criteria communicerende

⁸³ Jansen, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. 87.1.1(online, laatst bijgewerkt op 15-07-2014) en Spier e.a. 2015, p. 48-49.

⁸⁴ HR 5 november 1965, ECLI:NL:HR:1965:AB7079, *NJ* 1966, 136 (*Kelderluik*).

⁸⁵ Spier e.a. 2015, p. 49-50 en Castermans 2016, p.34.

⁸⁶ Castermans 2016, p. 34.

⁸⁷ HR 9 december 1994, *NJ* 1996, 403; LJN ZC 1576: ECLI:NL:HR:1994:ZC1576 (*Werink/Hudepohl-Zwiepende tak*).

⁸⁸ HR 25 november 2005, ECLI:NL:PHR:2005:AT8782, *NJ* 2009, 103 (*Eternit/Horsting*).

⁸⁹ Spier e.a. 2015, p. 51.

vaten zijn: zo kan een kleine kans op schade toch onrechtmatig zijn indien die schade zeer groot is ingeval de schade veroorzakende gebeurtenis zich voordoet.⁹⁰

In de zaak *Urgenda* was de Nederlandse overheid van mening dat bij de beoordeling of sprake is van overschrijding van de zorgvuldigheidsnorm, rekening gehouden moest worden met de eigen beleidsvrijheid van de overheid, die door de rechter enkel marginaal kan worden getoetst.⁹¹ Het argument was als volgt; De Staat is niet zomaar een willekeurig natuurlijk of rechtspersoon, die aansprakelijk gesteld kan worden voor mogelijk ontstane (milieu)schade. Dit argument ging echter niet op. De HR had ter zake in het Bussluis-arrest⁹² reeds uitgemaakt dat wanneer het feitelijke handelen van de Staat als onrechtmatige gevaarzetting is aan te merken de overheid geen ruimere marge van handelen toe dan een natuurlijk persoon of privaatrechtelijk persoon. Daarnaast kan het handelen van de overheid ook worden getoetst aan de algemene beginselen van behoorlijk bestuur zoals gelijkheid en het evenredigheidsbeginsel, zoals o.a. bepaald door de HR in het arrest *Duwbak Linda*⁹³.

3.1.2 Beoordeling onrechtmatig handelen in de zaak *Urgenda*

De hiervoor beschreven theoretische aanpak voor de beoordeling van gevaarzetting als uitgangspunt voor onrechtmatigheid, aan de hand van de Kelderluik-criteria, is door de Rechtbank Den Haag toegepast in het *Urgenda*-uitspraak. Bij de beoordeling van de rechtsgrond 'doen of nalaten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt' vond de rechtbank twee aspecten van belang. Als eerste moet beoordeeld worden of er sprake is van onrechtmatige gevaarzetting door de Staat. Ten tweede komt bij de beoordeling van het overheidshandelen betekenis toe aan de beleidsvrijheid van de Staat.

Onrechtmatige gevaarzetting

Voor de beoordeling van de vraag of sprake is van onrechtmatige gevaarzetting weegt de Rechtbank Den Haag mee de internationale erkende milieubeginselen zoals het 'no harm'-beginsel en het voorzorgsbeginsel, alhoewel deze beginselen geen directe werking hebben vanwege het publiekrechtelijk karakter ervan. Ze zijn echter naar het

⁹⁰ Van Dijk 2007, p. 2866-2867.

⁹¹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 2.5 en 3.3.

⁹² HR 20 maart 1992, ECLI: NL:HR:1992:ZC0549, NJ 1993, 547 (*Bussluis*).

⁹³ HR 7 mei 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO6012, NJ 2006, 281 (*Duwbak Linda*).

oordeel van de rechtbank wel kaderstellend voor de manier waarop de Staat haar overheidstaak met inbegrip van de daarbij behorende zorgplicht invult. In de zaak *Urgenda* stelt de rechtbank dat aan de doelstellingen van het VN-Klimaatverdrag een aantal beginselen ten grondslag ligt, namelijk het billijkheids-, voorzorgs- en duurzaamheidsbeginsel.⁹⁴ Het billijkheidsbeginsel brengt mee dat ontwikkelde landen in de bestrijding van klimaatverandering het voortouw dienen te nemen ondanks de mogelijk (economisch) nadelige gevolgen ervan. Dit geldt vanwege het feit dat juist deze landen historisch gezien de belangrijkste veroorzakers zijn van de huidige hoge broeikasgasconcentratie. Ook bezitten zij de meeste middelen (technisch en financieel) om maatregelen te nemen tegen de klimaatverandering.⁹⁵ Het voorzorgsbeginsel gaat er vanuit dat niet gewacht mag worden en dat evenmin een kosten-batenverhouding de doorslag mag geven bij het nemen van een maatregel indien deze mondiaal voordeel oplevert. Er hoeft geen volledige wetenschappelijke zekerheid te bestaan inzake de gevolgen (dat is juist de kern van het voorzorgsbeginsel). Zoals de rechtbank aangeeft betreft het preventie: “...het is beter om het ontstaan van milieuproblemen (vervuiling, hinder, in deze zaak: klimaatverandering) te voorkomen dan om later toch gevolgen ervan te bestrijden”.⁹⁶ De rechtbank geeft aan dat bij het duurzaamheidsbeginsel er van uit wordt gegaan dat duurzame ontwikkeling evenals economische ontwikkeling essentieel is voor het nemen van de juiste maatregelen ter voorkoming van klimaatverandering.⁹⁷ Het Europese milieubeleid (art. 191 VWEU) kent nog een aanvullende beginsel, het preventie-beginsel.⁹⁸ Met een hoog beschermingsniveau als dit geeft de EU aan dat het milieubeleid voor haar een hoge prioriteit heeft.⁹⁹

Voor de rechtbank vormen deze beginselen een belangrijk gezichtspunt bij de beoordeling van de mogelijke toepasselijkheid van de Kelderluik-criteria. De eerste drie criteria zijn samengevoegd tot: “de aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering, de bekendheid en voorzienbaarheid van deze schade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken”.¹⁰⁰ In de beoordeling neemt de rechtbank in aanmerking dat de Staat sinds begin jaren 90 reeds bekend is met de opwarming van de aarde en de daaraan verbonden risico's.¹⁰¹ Daarnaast geeft de

⁹⁴ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.56.

⁹⁵ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.57.

⁹⁶ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.58 en 4.61.

⁹⁷ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.59.

⁹⁸ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.60.

⁹⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.61.

¹⁰⁰ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.63.

¹⁰¹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.65.

rechtbank een beoordeling van “de aard van de gedraging (of het nalaten) van de overheid” waarin volgens de rechtbank een cruciale rol voor de Staat ligt met betrekking tot de omschakeling naar een duurzame samenleving. Het oordeel luidt: *“Hem past daarom een hoge mate van zorg voor het treffen van een adequaat en effectief wettelijk en instrumenteel kader tot vermindering van de broeikasgasuitstoot in Nederland”*.¹⁰² Het vierde criterium betreft “de bezwaarlijkheid om voorzorgsmaatregelen te treffen”, waarover de rechtbank oordeelt: *“... dat er uit kostenoverweging geen belemmering van betekenis is om een strengere reductiedoelstelling aan te houden”*.¹⁰³ Daarbij neemt de rechtbank mee in haar oordeel: *“... dat het, bij de huidige stand van de techniek en de wetenschap, ter voorkoming van gevaarlijke klimaatverandering het meest doeltreffend is om te mitigeren en dat het kosteneffectief beter is om nu adequaat in te grijpen dan om maatregelen uit te stellen. Op de Staat rust naar het oordeel van de rechtbank dan ook een zorgplicht om er zo snel mogelijk een zoveel mogelijk te mitigeren”*.¹⁰⁴

Beleidsvrijheid van de Staat

Jurisprudentie over aansprakelijkheid van de overheid bepaalt dat de rechter ten volle moet beoordelen of de Staat in een geval als de zaak *Urgenda* voldoende zorg heeft betracht, om nadelige gevolgen te voorkomen, maar dat de Staat vrij is te bepalen hoe (op welke wijze) hij de zorgplicht uitvoert. Deze discretionaire ruimte voor het bepalen van beleid is echter niet onbegrensd. De invulling van een zorgplicht mag niet onder de maat zijn.¹⁰⁵ Het oordeel van de rechtbank luidt: *“... dat de enkele omstandigheid dat het Nederlandse uitstoot een gering aandeel betreft in de wereldwijde uitstoot, niet van invloed is op de door de staat te betrachten zorgvuldigheid jegens derde. Nederland met de andere Annex I landen, juist met het oog op een billijke verdeling het voortouw heeft genomen bij het treffen van mitigatiemaatregelen en zich in dat opzicht tot een meer dan evenredige bijdrage aan de reductie verplicht heeft”*.¹⁰⁶

3.2 Relativiteit

Het volgende hier te behandelen vereiste voor een succesvol beroep op onrechtmatige daad volgt uit de woorden ‘jegens een ander’ (lid 1) en betreft het zogenoemde

¹⁰² Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.66.

¹⁰³ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.70.

¹⁰⁴ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.73.

¹⁰⁵ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.53.

¹⁰⁶ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.79.

relativiteitsvereiste.¹⁰⁷ De relativiteit is gelegen in het feit dat de norm die is overtreden moet strekken tot bescherming tegen de schade zoals de benadeelde deze heeft geleden. Het relativiteitsvereiste is bedoeld om een te vergaande aansprakelijkheid voor schade te voorkomen. Bij handelen in strijd met wettelijke plicht en bij een inbreuk op een (subjectief) recht van een ander, is de relativiteit altijd aanwezig. In de gevallen waarbij sprake is van handelen in strijd met zorgvuldigheid, moet bezien worden of de aansprakelijk gestelde persoon anders zou hebben gehandeld indien hij het belang van de ander kende of had horen te kennen.¹⁰⁸

In de literatuur is door verschillende auteurs voorafgaand aan de *Urgenda*-uitspraak al nagedacht over het relativiteitsvereiste, mede op basis van de verdergaande milieuafspraken binnen Europa2020 en de daarvan afgeleide Nederlandse doelstellingen. Zij voorzagen een bewijskwesitie voor dit vereiste bij het instellen van een onrechtmatige daadactie tegen veroorzakers van de uitstoot van broeikasgassen. De vraag was namelijk of de normen die beschermen tegen luchtvervuiling wel de strekking hebben om een onbeperkte groep van derden te beschermen tegen deze milieuschade die op een vooraf veelal niet te voorziene wijze kan ontstaan?¹⁰⁹ Brans e.a. beschrijven dat nog geen twee jaar na 2010 Robesin in een bijdrage over milieuaansprakelijkheid stelde dat het bij haar weten: “...in Nederland nog niet is voorgekomen dat er een procedure is gevoerd waarin een overheid, bedrijf of andere partij voor de burgerlijke rechter is gedaagd wegens het veroorzaken van (dreigende) klimaatschade door een bepaald handelen of nalaten”¹¹⁰. Haar conclusie was echter duidelijk: “Het nalaten van emissiereductie kan wel degelijk leiden tot een aansprakelijkheid en dus tot een gebod tot het treffen van maatregelen”.¹¹¹

3.2.1 Relativiteit in de zaak *Urgenda*

In de rechtspraak van 2015 lijkt Robesin gelijk te hebben gekregen. De rechtbank is kort in haar oordeel over dit vereiste. Aan het vereiste van de relativiteit wordt voldaan omdat de Staat de zorg heeft voor een veilig leefklimaat over het Nederlands grondgebied. Door schending van een zorgvuldigheidsnorm, het niet treffen van voldoende maatregelen ter voorkoming van gevaarlijke klimaatverandering, schaadt de

¹⁰⁷ Jansen, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. A (online, laatst bijgewerkt op 15-07-2014).

¹⁰⁸ Spier e.a. 2015, p. 70-71.

¹⁰⁹ Braams, Van Rijn en Scheltema 2010, p. 11-12, Van Dijk 2007, p. 2869.

¹¹⁰ Brans e.a. 2012, p. 195.

¹¹¹ Brans e.a. 2012, p. 201.

Staat de belangen van de huidige en toekomstige bewoners van Nederland. Er is daarom volgens de rechtbank voldaan aan het relativiteitsvereiste.¹¹²

3.3 Toerekenbaarheid

Een volgend vereiste voor de vaststelling van aansprakelijkheid is de toerekenbaarheid. Deze is benoemd in lid 3 van artikel 6:162 BW en omvat zowel een schuld- als een risico-element. Toerekenbaarheid kan deels bestaan uit verwijtbaarheid (schuld); en tevens volgen uit 'de in het verkeer geldende opvattingen', mits deze verkeersopvattingen voor rekening zijn (risico) van de veroorzaker. Voor het ontstaan van aansprakelijkheid is het dan niet van belang of de pleger daadwerkelijk schuld heeft, of opzettelijk heeft gehandeld.¹¹³ Binnen het internationale milieurecht (zie paragraaf 2.1) wordt voor het voorkomen van milieuschade uitgegaan van een absolute verplichting deze te vermijden. Daardoor ontstaat er aansprakelijkheid ongeacht of er sprake is van opzet, schuld of nalatigheid van de veroorzaker, hetgeen neerkomt op risicoaansprakelijkheid.¹¹⁴

3.3.1 Toerekenbaarheid in de zaak *Urgenda*

Over de vereiste toerekenbaarheid is de rechtbank kort en duidelijk: het voorkomen van milieuschade wordt gezien als absolute verplichting waarvoor risicoaansprakelijkheid rust op de Staat. Door het nalaten van de overheid om voldoende maatregelen te treffen en daarmee het teveel aan CO₂-emissie tussen 2010 en 2020 niet in te perken wordt de daardoor (mogelijk) te veroorzaken milieuschade haar toegerekend. Het onderliggende oordeel van de rechtbank is dat het in de macht van de Staat is om zodanige maatregelen te nemen dat de broeikasgasuitstoot in Nederland afneemt. De huidige aard van de gedraging, het nalaten van de Staat om maatregelen te treffen, kan de Staat daarom worden toegerekend.¹¹⁵

3.4 Schade

De vereiste schade als voorwaarde voor aansprakelijkheid (lid 1) is niet gedefinieerd in Afdeling 6.1.10 van Boek 6 BW. Wel is aangegeven welke schadeposten voor

¹¹² Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.91.

¹¹³ Spier e.a. 2015, p. 25.

¹¹⁴ Brans e.a. 2012, p. 23.

¹¹⁵ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.87.

vergoeding in aanmerking komen, vgl. art. 6:95 e.v. BW.¹¹⁶ Binnen het internationale recht geldt (paragraaf 2.1) dat rechtmatig handelen op het eigen grondgebied, indien dit leidt tot grensoverschrijdende milieuvervuiling en dus schade, aansprakelijkheid oplevert ('no harm'- beginsel). Ook bestaat de verplichting om te stoppen met een mogelijk schadelijke activiteit in die situaties waar er wetenschappelijke onzekerheid is over de oorzaak, omvang en waarschijnlijkheid van potentiële schade (voorzorgsbeginsel). In het Nederlandse milieurecht (paragraaf 2.2) ontbreekt een definitie van milieuschade; echter, gezien de ook in Nederland geïmplementeerde EU-richtlijnen en EU-wetgeving moet klimaatverandering bestreden worden met als uitgangspunt de regel dat de vervuiler betaalt. In het *Kalimijnen*- arrest is bepaald dat ook in een situatie van dreigende schade er al sprake kan zijn van aansprakelijkheid.¹¹⁷ Voor (dreigende) schade aan het milieu bestaat een absolute verplichting om deze te voorkomen, zoals tevens blijkt uit op het internationale gewoonterecht gebaseerde beginselen.

3.4.1 Schade in de zaak *Urgenda*

De rechtbank geeft aan in haar overweging te hebben meegenomen dat vaststaat: “... dat mede door de Nederlandse broeikasgassenuitstoot klimaatverandering optreedt ...dat in Nederland reeds nu de negatieve gevolgen daarvan worden ondervonden.....”. In deze zaak was het de eiser niet te doen om een geldelijke vordering van reeds of nog te lijden schade. Het door de Staat gevoerde verweer was dat voor toewijzing van enige vordering aan de Stichting er sprake moest zijn van mogelijke schade in de vorm van vermogensschade of verlies van voordeel. Het betoog van de Staat was dat vast moest staan dat de belangen van de Stichting als eisende partij daadwerkelijk dreigden te worden aangetast.¹¹⁸ De rechtbank oordeelde op dit punt dat de mogelijkheid van schade voor de belanghebbende (de huidige en toekomstige generaties van Nederland) die de Stichting vertegenwoordigde, zodanig groot en concreet is dat de Staat met de op haar rustende zorgplicht, een adequate bijdrage, groter dan de huidige, moet leveren om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.¹¹⁹

¹¹⁶ Spier e.a. 2015, p. 245-246.

¹¹⁷ Boogaard 2016, p. 27 en HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713, *NJ* 1989, 743 (*Kalimijnen*).

¹¹⁸ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.88.

¹¹⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.89.

3.5 Causaliteit

Het vereiste dat volgt uit het woord ‘dientengevolge’ in artikel 6:162 lid 1 BW is het causaal verband. Hierbij gaat het om de vraag of er een verband bestaat tussen de gedraging en de schade.¹²⁰ In het internationale recht worden voor het bepalen van de causaliteit twee testen toegepast: 1) de *conditio sine qua non* (deze gaat uit van een vereiste relatie tussen oorzaak en gevolg), en 2) de *causa proxima* (deze toets gaat uit van aansprakelijkheid voor schade die het ‘normale/natuurlijke’ gevolg is van het handelen of nalaten). De *causa proxima* is in het internationale milieurecht de leidende test, volgens Brans e.a.¹²¹ Peeters stelt dat inzake privaatrechtelijke aansprakelijkheid de causaliteit zich nog niet sluitend laat beantwoorden. Bij het aannemen van privaatrechtelijke aansprakelijkheid is het probleem met name het vaststellen van de causale relatie tussen de handeling (zijnde in casu de uitstoot van broeikasgassen door een partij), en de ontstane (milieu)schade bij een slachtoffer.¹²² Robesin benadert de causaliteitsvraag vanuit een ander gezichtspunt. Ervan uitgaande dat iedere uitstoot van broeikasgassen bijdraagt aan klimaatverandering is een ieder die uitstoot een dader bij schade door klimaatverandering. Zij onderbouwt dit onder andere met een uitspraak van de US-Supreme Court in een Amerikaanse zaak waarin werd geoordeeld: “... dat men ook aangesproken kan worden op het achterwege laten van een handeling (i.c. regelgeving) die een (kleine) bijdrage aan emissiereductie kan leveren”.¹²³

3.5.1 Causaliteit in de zaak *Urgenda*

De rechtbank beoordeelt dit vereiste in lijn met de visie van Robesin. Het oordeel luidt: “... een voldoende causaal verband kan worden aangenomen tussen de Nederlandse broeikasgasuitstoot, de mondiale klimaatverandering en de effecten daarvan (nu en in de toekomst) op het Nederlandse leefklimaat”. Het verweer van de Staat dat een reductie in Nederland zeer gering, tot verwaarloosbaar, zal bijdragen aan de vermindering van de wereldwijde broeikasgasuitstoot werd afgewezen.¹²⁴ De rechtbank houdt voor vaststaand dat de klimaatverandering een mondiaal probleem is met dito verantwoordelijkheid. Ondanks de geringe Nederlands broeikasgasuitstoot (op

¹²⁰ Spier e.a. 2015, p. 270-271.

¹²¹ Brans e.a. 2012, p. 40.

¹²² Brans e.a. 2012, p. 104-105.

¹²³ Brans e.a. 2012, p. 194-195.

¹²⁴ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.78.

wereldniveau) heeft deze een bijdrage aan de gevaarlijke klimaatverandering en zal dat naar zijn aard ook blijven doen.¹²⁵

3.6 Tussenconclusie

Bij een aansprakelijkstelling voor overschrijding van de norm tot CO₂-emissiereductie dient te worden uitgegaan van de onrechtmatigheidsgrond ‘een doen of laten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt’. Of deze maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm overschreden is, wordt bepaald aan de hand van de zogenaamde Kelderluik –criteria. In milieuzaken zijn de internationale erkende milieubeginselen zoals het ‘no harm’-beginsel en het voorzorgsbeginsel daarvoor bepalend. Deze milieubeginselen vormen een belangrijk gezichtspunt, door reflexwerking, bij de invulling van de zorgvuldigheidsnorm aan de hand van de Kelderluik-criteria. De eerste drie criteria worden ingevuld door: *“de aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering, de bekendheid en voorzienbaarheid van deze schade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken”*. Het vierde criterium betreft dan de beoordeling van *“de bezwaarlijkheid om voorzorgsmaatregelen te treffen”*.

De overige vereisten worden in de uitspraak van de Rechtbank Den Haag als volgt beoordeeld: schade en toerekenbaarheid zijn bij het aanwezig zijn of dreiging van milieuschade min of meer vaststaand en daarmee ingevuld. Bij het beoordelen van het causaliteitsvereiste neemt de rechtbank als uitgangspunt dat iedere broeikasgas-uitstoot schade tot gevolg heeft. Voor de invulling van het relativiteitsvereiste bij dreigende milieuschade moet bezien worden of veroorzaker anders zou hebben gehandeld indien hij het belang van de potentieel benadeelde kende of had horen te kennen.

¹²⁵ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.79 en 4.90.

4 Collectief actierecht: vordering vanuit collectief belang

In de twee voorgaande hoofdstukken zijn de resultaten besproken van de stand van zaken betreffende de juridische normering van CO₂-emissiereductie en de aansprakelijkheid voor milieuschade bij een overschrijding van die norm. Dit hoofdstuk beschrijft – gezien het feit dat de zaak *Urgenda* een collectieve actie betrof – de positie van belangenorganisaties binnen het privaatrecht. Deze positie heeft haar grondslag in het zogenoemde collectief actierecht. Bij toepassing van de onderhavige rechtsregel van artikel 3:305a BW dient te worden onderzocht aan welke vereisten voldaan moet zijn wil een belangenorganisatie ontvankelijk zijn in een vordering in het kader van – zoals in dit geval – het opkomen voor milieubelangen. Ook is van belang vast te stellen welke vorderingen een belangenorganisatie kan instellen op grond van het collectief actierecht. De toepassing van artikel 3:305a BW in de *Urgenda*-uitspraak wordt bekeken; vervolgens wordt onderzocht of en hoe het collectief actierecht door belangenorganisaties ingezet kan worden jegens bedrijven. Dit is van belang voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Het collectief actierecht is een rechtsmiddel dat in opkomst is (zie paragraaf 4.3). Om de werking in het Nederlandse systeem te kunnen plaatsen, wordt ingegaan op het ontstaan van dit recht binnen Nederland. Het collectief actierecht is een kleine 30 jaar geleden in verschillende landen erkend en wettelijk geregeld. De essentie van het collectief actierecht is om belangenorganisaties als procespartij te laten optreden ter bescherming van de belangen van derden en (privaat- of bestuurs-)rechtelijke toegang tot de rechter te verschaffen.¹²⁶ Dit recht is in 1994 in het Nederlandse recht vastgelegd in art. 3:305a BW.¹²⁷ Het recht had zich echter al vanaf 1986 middels jurisprudentie ontwikkeld op het punt van ontvankelijkheid van een belangenorganisatie als procespartij. In het arrest *Nieuwe Meer*¹²⁸ werd aanvaard dat milieuorganisaties kunnen opkomen voor het (algemene) milieubelang. Het collectief actierecht werd verder ontwikkeld in het arrest *Kuunders*¹²⁹ uit 1992. Daarin werd bepaald dat

¹²⁶ Van der Velde 1997, p. 1705.

¹²⁷ Bauw, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. VIII.6.6.1 (online, laatst bijgewerkt op 31-01-2013) en Jongbloed, in *GS Vermogensrecht*, art. 305a Boek 3 BW, aant. 35 (online, laatst bijgewerkt 01-01-2008) en Tillema 2016, p. 338.

¹²⁸ HR 27 juni 1986, ECLI:HR:1986:AD3741, *NJ*1987, 743 (*Nieuwe Meer*).

¹²⁹ HR 18 december 1992, ECLI:HR:1992:ZC0808, *NJ*1994, 139 (*Kuunders*).

schending van een norm, die de belangenorganisatie volgens haar statutaire bepalingen beschermt, onrechtmatig is.¹³⁰

4.1 Vereisten voor ontvankelijkheid in collectief actierecht

Om van het collectief actierecht gebruik te kunnen maken is vereist een volledige rechtsbevoegdheid voor de eisende partij (art. 3:305a lid 1 BW). Dat betekent dat een vereniging of stichting via notariële akte moet zijn opgericht en dat in het statutaire doel vermeld staat dat zij opkomt voor haar eigen belangen en die van anderen op een bepaald gebied. Dit was op grond van de jurisprudentie voor 1994 nog geen vereiste.¹³¹ Wil een rechtsvordering op grond van een collectieve actie slagen, dan moet er sprake zijn van voldoende belang (art. 3:303 BW).¹³² Over belangen zegt Van der Velde dat een belangenorganisatie in het privaatrecht procedeert voor *soortgelijke belangen van anderen*. Procederen staat immers open voor een natuurlijk persoon alsook voor een rechtspersoon ter verdediging van zijn eigen recht en belang. Rechtspersonen hebben daarnaast ook de mogelijkheid om op te komen voor gelijksoortige belangen van andere personen die hen zijn toevertrouwd (art. 3:305a en b BW).¹³³

In art. 3:305a lid 2 BW staat nog een ander vereiste voor ontvankelijkheid, namelijk dat de eisende partij voldoende moet hebben gedaan om in overleg met de gedaagde het gevorderde te bereiken. De invulling hiervan staat in hetzelfde lid: “...een termijn van twee weken na de ontvangst door de gedaagde van een verzoek tot overleg onder vermelding van het gevorderde, is daartoe in elk geval voldoende.”¹³⁴ In de literatuur is discussie of bij een vordering die de openbare orde raakt een ambtshalve toetsing zou moeten plaatsvinden van de ontvankelijkheidsvereisten.¹³⁵ In de rechtspraak (zie subparagraaf 4.1.1 en paragraaf 4.3) blijkt die toetsing vaak plaats te vinden omdat niet-ontvankelijkheidsverweren vaak aan de orde zijn. Uit statistisch jurisprudentie onderzoek, uitgevoerd door Tillema inzake collectieve acties over de periode 2009-

¹³⁰ Bauw, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. VIII.6.6.1 (online, laatst bijgewerkt op 31-01-2013).

¹³¹ Spier e.a. 2015, p. 401.

¹³² Spier e.a. 2015, p. 399, Wiggers-Rust 2011, p. 94-95, 106, Van Dijk 2007, p. 2864-2865 en Tillema 2016, p. 343.

¹³³ Wiggers-Rust 2011, p. 77-78, 83, 99, Van Dijk 2007, p. 2864, Tillema 2016, p. 338 en Van der Velde 1997, p. 1709.

¹³⁴ Bauw, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. VIII.6.6.1 (online, laatst bijgewerkt op 31-01-2013).

¹³⁵ Tillema 2016, p. 343

2015, blijkt dat het aantal niet-ontvankelijkheid verklaringen nagenoeg gelijk blijft ondanks het feit dat het aantal collectieve acties stijgende is.¹³⁶

4.1.1 Collectief actierecht in de zaak *Urgenda*

In de zaak *Urgenda* is door de Staat met betrekking tot de ontvankelijkheid van de Stichting ingebracht dat zij: “...*niet ontvankelijk is voor zover zij opkomt voor rechten of belangen van huidige of toekomstige generaties in andere landen.*”¹³⁷ Door de Staat wordt erkend dat de Stichting voor de belangen, volgens haar statuten, van de huidige generatie Nederlanders opkomt tegen de emissie van broeikasgassen vanaf het Nederlandse grondgebied. De rechtbank raadpleegde voor een antwoord hierop de Parlementaire Geschiedenis van art. 3:305a lid 1 BW en concludeerde: “...*dat een vordering van een milieuorganisatie ter bescherming van het milieu, zonder dat een aanwijsbare groep van personen bescherming behoeft, in de voorgestelde regeling ontvankelijk zou zijn.*”¹³⁸ De Stichting heeft er volgens de rechtbank voldoende aangedaan om in overleg met de Staat het doel van haar vordering te bereiken en daarmee is ook voldaan aan de eis van art. 3:305a lid 2 BW. De rechtbank komt hiermee tot de slotsom dat de Stichting: “... *voor zover zij voor zichzelf optreedt, in volle omvang ontvankelijk is in haar vorderingen.*”¹³⁹

4.2 Vorderingen door belangenorganisatie

Om gebruik te kunnen maken van het collectief actierecht dient de belangenorganisatie te voldoen aan de ontvankelijkheidsvereisten. Daarna is het van belang te weten wat in een collectieve actie gevorderd kan worden. Reeds gemeld in de inleiding van hoofdstuk 3 is de aansprakelijkstelling in de zaak *Urgenda* met een een verzoek om preventieve rechtsbescherming. Het ging hier uitdrukkelijk niet om een geldelijke vordering (dat is niet mogelijk op grond van artikel 3:305a BW) maar om een gebodsvordering voor het nemen van adequate maatregelen voor CO₂-emissiereductie ter voorkoming van milieuschade Een vordering tot schadevergoeding in geld (art. 6:95 e.v. BW) is uitgesloten (art. 3:305a lid 3 BW).¹⁴⁰

¹³⁶ Tillema 2016, p. 344.

¹³⁷ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.5.

¹³⁸ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.6.

¹³⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.9.

¹⁴⁰ Wiggers-Rust 2011, p. 77-78, 83, 99, Van Dijk 2007, p. 2864, Tillema 2016, p. 338 en Van der Velde 1997, p. 1709 en HR 28 maart 2014, ECLI:HR:2014:766 r.o. 4.1.1, 4.3 en 4.5 (*VEB NCVB/Deloitte Accountants*).

Een declaratoir vonnis kan voor een eiser van belang zijn als de mogelijkheid van schade aannemelijk is.¹⁴¹ Wiggers stelt dat vorderingen waarin wordt verzocht om een verklaring voor recht (declaratoir vonnis) alleen zullen worden toegewezen als de ontvankelijkheid van de belanghebbende concreet en duidelijk is, oftewel het moet specifiek gemotiveerd zijn. Dit geldt ook voor vorderingen tot een ge- of verbod van handelingen.¹⁴² Dit soort vorderingen zijn vaak van meer praktisch belang. De mogelijkheid om zo'n vordering in te stellen (ex art. 3:296 BW) geldt als er al onrechtmatig is gehandeld dan wel als dit dreigt en er voldoende dreiging van schade is.¹⁴³ Bij een verbod van toekomstige handelingen is eveneens vereist dat het verband tussen het concrete belang en een reële dreiging liggen in de te verbieden handelingen.¹⁴⁴ Volgens Wiggers is illustratief hiervoor het oordeel van de HR in een zaak over kernwapens: “...het behoort niet tot de taak van de rechter de vordering zodanig te herformuleren dat zij uitsluitend ziet op de handelingen die onder alle omstandigheden als onrechtmatig wordt beschouwd. Indien de toekomstige handelingen in de hiervoor bedoelde zin onvoldoende concreet zijn omschreven, komt de vordering nimmer voor toewijzing in aanmerking, zodat een eiser onvoldoende belang heeft bij die vordering!”¹⁴⁵

Het is Bauw die aangeeft wat de eisende partij bij milieuschade het beste kan vorderen om de kans op succes zo groot mogelijk te maken. De vordering komt vaak neer op: “... een verbod tot (verder) aantasten van (een onderdeel van) het milieu of een bevel tot het beëindigen van een milieuschadelijke toestand die in strijd is met (geschreven of ongeschreven) milieuregels is ontstaan en/of in stand wordt gehouden”. Ook geeft hij aan dat een vordering van een belangenorganisatie voor alle zekerheid zowel op naam van de organisatie als op naam van enkele belanghebbende wordt ingediend, om ontvankelijkheid voor alle eisen zeker te stellen.¹⁴⁶ Wiggers stipt nog een aspect aan dat mogelijk positief uitpakt bij het opkomen voor milieubelangen. Uit de wetsgeschiedenis is op te maken dat een vordering binnen het privaatrecht die gaat over de bescherming van een algemeen, abstract of dieren- en milieubelang alleen op een indirecte wijze kan plaatsvinden. Dit houdt in dat het te beschermen algemene belang moet worden gekoppeld aan de privaatrechtelijke bescherming van een

¹⁴¹ HR 30 maart 1951, NJ 1952, 29 (*Dominee-arrest*).

¹⁴² Wiggers-Rust 2011, p. 94-95, 106 en Spier e.a. 2015, p. 400.

¹⁴³ Spier e.a. 2015, p. 400.

¹⁴⁴ Wiggers-Rust 2011, p. 94-95, 106 en Spier e.a. 2015, p. 400.

¹⁴⁵ Wiggers-Rust 2011, p. 98.

¹⁴⁶ Bauw, in: *GS Onrechtmatige daad*, art. 6:162 BW, aant. VIII.6.6.1 (online, laatst bijgewerkt op 31-01-2013).

rechtssubject. Aan deze koppeling worden niet al te zware eisen gesteld, zeker niet als het de bescherming van bijvoorbeeld milieubelangen betreft.¹⁴⁷

4.2.1 Vorderingen in de zaak *Urgenda*

In de zaak *Urgenda* bevatte de dagvaarding een verzoek tot een declaratoir vonnis alsook een gebod tot het nemen van maatregelen. De rechtbank heeft in de uitspraak het geschil aangeduid als een vordering van de Stichting tot een declaratoir vonnis dat luidt dat: “...de staat onrechtmatig handelt indien hij niet uiterlijk per ultimo 2020 het gezamenlijke volume van de jaarlijkse Nederlandse emissie van broeikasgassen heeft verminderd of heeft doen verminderen met 40%, althans tenminste 25%, ten opzichte van het jaar 1990.”. Daarnaast vorderde de Stichting van de rechtbank om de Staat primair te bevelen om: “...het gezamenlijk volume van de jaarlijkse emissie van broeikasgassen zodanig te (doen) beperken dat het gezamenlijke volume van die emissie per ultimo 2020 met 40%, althans met minimaal 25%, zal zijn verminderd ten opzichte van het jaar 1990.”.¹⁴⁸ De beslissing van de rechtbank is, om de minimale reductie van tenminste 25% ten opzichte van het jaar 1990 op te leggen.¹⁴⁹ De rechtbank oordeelt, na de toewijzing door haar van het reductiebevel tot emissie van broeikasgassen, dat de Stichting geen voldoende belang meer heeft bij de toewijzing van het declaratoir vonnis. Met het reductiebevel heeft de Stichting haar primair beoogde doel behaald.¹⁵⁰

4.3 Collectief actierecht jegens bedrijven

Uit de zaak *Urgenda* blijkt dat een collectieve actie in milieuzaken met succes ingezet kan worden tegen de overheid (al is het afwachten wat het hoger beroep en mogelijk cassatie op dit punt zal brengen). Voor dit onderzoek is het van belang om vast te stellen of een collectieve actie ook met succes kan worden ingesteld tegen een bedrijf in het kader van een actie van een belangenorganisatie met als doelstelling CO₂-emissiereductie. Om na te gaan of het mogelijk is om collectieve acties tegen bedrijven in te zetten is onder het onderzoek van Tillema van belang. Voor dit onderzoek heeft zij zoekacties uitgevoerd in de database van *rechtspraak.nl* met de zoektermen “3:305a , 305a en collectieve actie”. In totaal heeft zij 334 unieke zaken gevonden en de zaken

¹⁴⁷ Wiggers-Rust 2011, p. 79.

¹⁴⁸ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 3.1.

¹⁴⁹ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 5.1.

¹⁵⁰ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.105.

ingedeeld naar een viertal categorieën van belangenbehartigers. De eerste categorie is die van de bescherming van milieu, fundamentele rechten, dieren of volksgezondheid, oftewel belangenorganisaties die een puur publiek belang behartigen. Binnen die categorie lijkt het aantal collectieve acties redelijk constant te zijn. De tweede categorie zijn de belangenbehartigers die private belangen behartigen van 'zwakkeren', denk hierbij aan consumenten, particulieren beleggers, huurders of werknemers. De derde categorie zijn de belangenbehartigers van zowel private als commerciële belangen behartigen zoals die van institutionele beleggers, branches en werkgevers. De vierde en laatste categorie zijn de commerciële belangenbehartigers die elk voornoemd belang kunnen behartigen, daarvoor vaak specifiek zijn opgericht en die werken middels een resultaatafhankelijke beloning, met bijvoorbeeld klinkende namen als woekerpolis.nl en volkswagenaudicclaim.nl. De collectieve acties ingezet door de belangenorganisaties die opkomen voor de private en commerciële belangen (categorie 2,3 en 4) zijn hoofdzakelijk ingezet tegen bedrijven, aldus Tillema.¹⁵¹

Voor een oordeel van de praktijk op dit punt is ook van belangzaak uit 2014 die diende voor de rechtbank Gelderland¹⁵². De mogelijke knelpunten bij een collectieve actie van een belangenorganisatie tegen een bedrijf zijn daarbij onderzocht. De eisers waren 18 agrariërs die samen met de stichting Asbest, de verzekeringsmaatschappijen Achmea daagde.¹⁵³

Ontvankelijkheid

De agrariërs, zowel natuurlijke als rechtspersonen, waren bewust opgetrokken met de stichting Asbest. Deze stichting heeft tot doel de behartiging van de belangen van zowel ondernemers als particulieren. De stichting Asbest had zodoende Achmea benaderd om over het twistpunt in overleg te treden.¹⁵⁴ In het verweer voor de rechtbank had Achmea aangevoerd dat de stichting Asbest niet ontvankelijk moest worden verklaard omdat zij geen belang had bij de vorderingen en volgens haar zou de stichting Asbest niet voldoen aan de minimale vereisten van art. 3:305a BW.¹⁵⁵ De rechtbank oordeelde dat de stichting Asbest volgens haar statuten gerechtigd is collectieve acties te voeren ten behoeve van personen (bedrijven en particulieren)

¹⁵¹ Tillema 2016, p. 341- 342.

¹⁵² Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645.

¹⁵³ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 1.

¹⁵⁴ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 3.2.

¹⁵⁵ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 4.2.

zowel binnen als buiten rechte. Daarmee is voldaan aan de eis dat de statuten blijken te geven van de collectieve belangen die zij behartigt.¹⁵⁶ Ook was de eiser voorafgaand aan de rechtszaak conform lid 2 in contact getreden met Achmea om over gevorderde zaken overleg te plegen. Verder neemt de rechtbank in haar oordeel mee dat uit de door Achmea zelf aangevoerde informatie blijkt dat ruim 94% van de agrarische bedrijven asbest op het terrein heeft, er is dus sprake van een groot aantal belanghebbende met gelijksoortige belangen (behoud van de asbestdekking) die zich voor bundeling lenen.¹⁵⁷ Alle verweren van Achmea over de niet-ontvankelijkheid van de stichting Asbest worden verworpen en de rechtbank ontvangt de vorderingen.¹⁵⁸

Uit dit oordeel van de Rechtbank Gelderland blijkt dat een bedrijf vanzelfsprekend verweer kan voeren over de niet-ontvankelijkheid van de belangenorganisatie. Voor het succesvol voeren van dit verweer moet er echter een duidelijk gebrek zijn aan één van de vereisten of aan een absoluut gebrek van belang, want andere aangevoerde gronden vinden – kennelijk - weinig tot geen gehoor bij de rechter, althans bij de Rechtbank Gelderland bij toepassing van deze maatstaven.

Vorderingen

In het kader van deze scriptie dient vervolgens te worden ingegaan op de beoordeling van de ingestelde vorderingen door de eisers. Zij eisten een verklaring voor recht dat de opzegging van de asbestverzekering (dekking voor asbest schade) door Achmea geen stand zou houden en geen rechtsgevolg zou hebben.¹⁵⁹ Voorts werd gevorderd om Achmea te gebieden de aansprakelijkheidsverzekering voort te zetten op straffe van een dwangsom. De vordering is gelet op de inhoudelijke beoordeling door de rechtbank juist geacht en wordt dan ook toegewezen.¹⁶⁰ De rechtbank oordeelt door de toewijzing van de eerste vordering, er geen belang meer bestaat voor de eiser en geeft een afwijzing op de vordering om Achmea te gebieden de aansprakelijkheidsverzekering voort te zetten op straffe van een dwangsom.

¹⁵⁶ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 5.2.

¹⁵⁷ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 5.6.

¹⁵⁸ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 5.9.

¹⁵⁹ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 3.1.1.a.

¹⁶⁰ Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645, r.o. 5.28 en 6.1.

4.4 Tussenconclusie

Uit onderzoek naar het collectief actierecht (art. 3:305a BW) blijkt dat het een efficiënt en effectief juridisch instrument voor collectieve belangenbehartiging is. Een collectieve actie kan door een belangenorganisatie ingezet worden tegen de overheid alsook tegen een bedrijf, procesinhoudelijk is er geen verschil. Met het collectief actierecht heeft de wetgever beoogd een effectieve en efficiënte rechtsbescherming te bieden aan (rechts)personen. De regeling is bedoeld voor vorderingen die zich voor bundeling lenen, en het wetsartikel is er voorts op gericht om de totstandkoming van collectieve schikkingen te bevorderen.

Deze mogelijkheid wordt steeds vaker ingezet door belangenorganisaties. Voor een belangenorganisatie met volledige rechtsbevoegdheid is dit het geëigende instrument voor het opkomen van haar statutaire en daarmee soortgelijke en overeenkomstige belangen. Uit rechtspraak blijkt dat bij de bescherming van milieubelangen aan de eisen voor ontvankelijkheid en voldoende belang door een milieuorganisatie snel kan zijn voldaan. De vorderingsmogelijkheden zijn toereikend ondanks het feit dat het vorderen van een geldelijke schadevergoeding is uitgesloten (lid 3).

5 Aansprakelijkheid van bedrijven voor overschrijding CO₂-emissiereductienorm

Uit hoofdstuk 4 blijkt dat er geen verschil is voor een belangenorganisatie om een collectieve actie in te zetten tegen de overheid (zaak *Urgenda*) of tegen een bedrijf. In dit hoofdstuk wordt de mogelijkheid van een belangenorganisatie onderzocht om bedrijven, in analogie met de zaak *Urgenda*, aansprakelijk te houden voor schade aan het milieu door overschrijding van de norm tot CO₂-emissiereductie. Uit hoofdstuk 3 blijkt dat voor aansprakelijkheid ex art. 6:162 BW moet zijn voldaan aan vijf wettelijke vereisten te weten: onrechtmatigheid, relativiteit, toerekenbaarheid, schade en causaliteit. Deze vereisten worden voor de aansprakelijkstelling van een bedrijf uitgewerkt in de navolgende (sub)paragrafen. Bij de invulling van deze vereisten wordt onderzocht of de rechtsgronden en - beginselen zoals toegepast in de zaak *Urgenda* kunnen worden ingezet door een belangenorganisatie bij een aansprakelijkstelling met als doel het verminderen van CO₂-emissie. Hierdoor worden de mogelijkheden en knelpunten van een aansprakelijkstelling van een bedrijf voor overschrijding CO₂-emissiereductienorm meer inzichtelijk gemaakt.

5.1 Onrechtmatigheid van overschrijding CO₂-emissiereductienorm

In hoofdstuk 2 en 3 is duidelijk geworden dat de juridische afdwingbaarheid van duurzaamheidsnormen plaatsvindt via de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm. Het is deze onrechtmatigheidgrond waarop in de zaak *Urgenda* de overheid aansprakelijk is gehouden. Volledigheidshalve worden navolgend deze drie onrechtmatigheidgronden onderzocht om te beoordelen op welke grond, de overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm door een bedrijf, als onrechtmatig kan worden beoordeeld.

5.1.1 'doen of nalaten in strijd met wettelijke plicht'

Nederlandse milieunorm tot CO₂-emissiereductie

Uit onderzoek (paragraaf 2.2) blijkt dat er geen concrete norm voor CO₂-emissiereductie te zijn vastgelegd. Binnen de Wm zijn geen normgetallen c.q. maximale waarden broeikasgasuitstoot per jaar terug te vinden die geldend zijn voor een bedrijf. Door een belangenorganisatie als eiser kan worden aangevoerd dat de

plicht voor een bedrijf tot CO₂-emissiereductie desalniettemin uit de Wm op te maken valt, dan wel dat er minimaal klimaatneutraal geproduceerd dient te worden. In titel 4.2 Wm is de richtlijn milieuaansprakelijk geïmplementeerd die voorziet in het voorkomen en herstellen van milieuschade. De eiser kan inbrengen dat het een gegeven is dat het klimaat verandert door uitstoot van broeikasgassen. Deze klimaatverandering heeft een zeespiegelstijging tot gevolg, waardoor er milieuschade ontstaat. Niet onrealistisch is het om aan te nemen dat deze zeespiegelstijging naast praktische effecten consequenties heeft voor bodem, beschermde soorten en natuurlijke habitats. Als deze effecten aangemerkt worden als aanmerkelijke negatieve effecten, aanmerkelijke negatieve invloed of hetgeen een aanmerkelijk risico meebrengt en milieuschade hebben veroorzaakt na 30 april 2007 geldt hiervoor een risico aansprakelijkheid (art. 17.7 sub a jo. art. 17.8 Wm).

Een bedrijf zal als verweer, op het bovenstaande, kunnen aanvoeren dat voor CO₂-emissiereductie in Nederland geen wettelijke norm is vastgelegd voor bedrijven. Evenmin is wettelijk vastgelegd de verplichting om klimaatneutraal te moeten produceren. Over de (mogelijke) milieuschade die ontstaat, of dreigt te ontstaan, kan het bedrijf het verweer voeren dat deze nog niet leidt tot aanmerkelijke negatieve effecten, aanmerkelijke negatieve invloed danwel aanmerkelijk risico ten aanzien van het milieu en zodoende de milieuaansprakelijkheid van titel 17.2 Wm hierop niet van toepassing is.

Een tweede insteek van een belangenorganisatie kan zijn, gezien het feit dat zij zich niet zelf en rechtstreeks op milieuverdragen- en protocollen kan beroepen (sub-paragraaf 2.1.3) deze toch van toepassing te verklaren als zijnde het juridische netwerk van bepalingen waaruit de niet-te-overtreden-norm is op te maken. Dit zou mogelijk zijn op grond van de 'Oslo principles' (paragraaf 2.1.3), die uitgaan van een morele en juridische verplichting van ook bedrijven (naast staten) om actie te nemen om het destructieve effect van de klimaatverandering te voorkomen. Het ligt in de macht van een bedrijf om zodanige maatregelen tot reductie van CO₂-emissie te nemen. De principes zijn opgesteld door een internationale groep eminente juristen, onder wie de Nederlandse voormalig advocaat-generaal Huydecoper en rechtsfilosoof Pogge. Indien de principes door de eiser worden ingebracht, kan een Nederlandse rechter mijn inziens deze niet zomaar terzijde schuiven en zal hij deze principes in de overwegingen mee moeten nemen. Deze principes zullen naast het milieuverdragen-

en protocollen en de internationale rechtsbeginselen voor milieu, via reflexwerking, de invulling en concretisering van de zorgvuldigheidsnorm (art. 6:162 BW) vormen. Als zodanig zouden de principes overredingskracht moeten hebben, al kunnen zij geen directe grondslag bieden voor aansprakelijkheid voor bedrijven wegens klimaatschade.

Een bedrijf kan bij het verweer op bovenstaande aanklaarten dat er geen rechtstreekse werking toekomt aan alle bovengenoemde bepalingen. De 'Oslo principles' zijn daarenboven überhaupt nog niet in de Nederlandse rechtspraak aan de orde gesteld. Op nationaal en internationaal niveau zijn mij geen rechtszaken bekend waaruit de geldigheid zou blijken van het netwerk van verplichtingen dat op bedrijven zou rusten om snel en effectief te reageren op de klimaatverandering door de reductie van CO₂-emissie. Als dat in Nederland al zou gelden, zou deze reductienorm via de milieuwetgeving moeten zijn opgelegd. Door het ontbreken van een norm tot CO₂-emissiereductie in de wet kan er geen sprake zijn van een doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht.

5.1.2 'inbreuk op een (subjectief) recht'

In de zaak *Urgenda* werd de belangenorganisatie niet erkend in haar beroep op schending van twee subjectieve rechten (sub-paragraaf 2.1.4). Het betrof hier twee persoonlijkheidsrechten (aantasting integriteit en inbreuk op privacy). Dit onderzoek beperkt zich tot de vraag of de rechtsgronden en -beginselen uit de zaak *Urgenda* kunnen worden ingezet tegen een bedrijf. Wat nog nader onderzocht kan worden, maar nu dus buiten de scope van het onderzoek valt, is op welke andere persoonlijkheidsrechten en absolute vermogensrechten, een belangenorganisatie zich mogelijk zou kunnen beroepen. Hierbij moet in ogenschouw genomen worden dat via een collectieve actie geen geldelijke schadevergoeding gevorderd kan worden, maar wel gebods- en verbodsvorderingen mogelijk zijn.

5.1.3 'een doen of laten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt'

Bij deze onrechtmatigheidsgrond, schending van een zorgvuldigheidsnorm, is er een wezenlijk verschil tussen de zaak *Urgenda* en een vergelijkbare procedure tegen een bedrijf. De Nederlandse overheid heeft de zorgplicht en verantwoordelijkheid voor een veilig leefklimaat. Een bedrijf daarentegen heeft geen directe zorgplicht en evenmin

rechtstreekse verantwoordelijkheid voor een veilig leefklimaat. Zij heeft wel een algemene plicht om jegens ieder natuurlijk en (rechts)persoon zorgvuldig te handelen en geen gevaarzettende situaties te creëren en of in stand te laten (sub-paragraaf 3.1.1).

Gevaarzetting

Onrechtmatigheid voor het handelen (of nalaten) kan ontstaan bij een gevaarzettende situatie waarbij een zorgvuldigheidsnorm wordt overschreden. Of deze norm overschreden is, wordt bepaald aan de hand van de Kelderluik-criteria. Conform de zaak *Urgenda* kan door een belangenorganisatie voor de gevolgen van de klimaatverandering dezelfde milieu technisch en feiteninhoudelijke onderbouwing worden ingebracht aan de hand waarvan de toetsing plaatsvindt voor de situatie van de gevaarzetting. In analogie met de zaak *Urgenda* kan de gedraging van het bedrijf worden getoetst aan de Kelderluik-criteria, waarvan de eerst drie zijn samengevoegd (zie sub-paragraaf 3.1.2):

- *‘de aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering, de bekendheid en voorzienbaarheid van deze schade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken’.* Hiervoor zal beoordeeld moeten worden sinds wanneer het bedrijf geacht was ermee bekend te zijn dat CO₂-emissie opwarming van de aarde tot gevolg heeft met de daaraan verbonden risico's van milieuschade.
- *‘de bezwaarlijkheid om voorzorgsmaatregelen te treffen’*: bij de beoordeling van het vierde criterium zijn de feitelijke vorderingen van de belangenorganisatie van belang. Mogelijk is het verzoek aan het bedrijf om de CO₂-emissie te reduceren door bijvoorbeeld bepaalde bedrijfsactiviteiten te verminderen of te stoppen, of om compenserende maatregelen te nemen¹⁶¹ voor de CO₂-emissie waardoor er een beperking of voorkoming van milieuschade wordt gerealiseerd. De mogelijkheid voorzorgsmaatregelen te treffen worden hierdoor ingekleurd.

Overtreding eigen gedragscodes

In paragraaf 2.4 en 5.1.1 werd duidelijk dat een norm die is aangenomen via het MVO-beleid of via gedragscodes (juridisch) verplichtend kan zijn. Een belangenorganisatie

¹⁶¹ Zoals groene energie inkopen, participeren in wind- en zonne-energie, meer groen in eigen omgeving of ergens anders omgeving creëren (bomen, sedumdaken etc).

kan zo'n norm voor de CO₂-emissiereductie die is opgenomen in het MVO-beleid en of geldende gedragscodes aanvoeren als een zelf opgelegd norm. Het overschrijden van die norm kan dan worden aangemerkt als een overschrijding van de (zelf opgelegde) zorgvuldigheidsnorm. Het bedrijf heeft immers hiermee mogelijk zelf besloten dat het bij de huidige stand van de techniek en de wetenschap, ter voorkoming van gevaarlijke klimaatverandering, nu het moment is om het meest doeltreffend milieuschade te mitigeren. Wellicht is daarbij ook de afweging gemaakt dat het kosteneffectief beter is nu adequaat in te grijpen dan om maatregelen uit te stellen.

Het verweer dat een bedrijf hiertegen kan voeren, is dat aan de CO₂-emissiereductie die is opgenomen in een gedragscode geen derdenwerking toekomt. De norm tot CO₂-emissiereductie is niet inroepbaar door Nederlandse individuen noch door belangenorganisaties. De heersende leer van de HR is dat algemene voorwaarden (lees: gedragscodes) die onderdeel uitmaken van het contract alleen gelden tussen de overeengekomen partijen.¹⁶² In de hierboven (sub-paragraaf 2.4) besproken aansprakelijkstellingen op basis van schending van een geldende een gedragscode was er altijd sprake van een contractuele relatie (arbeids- of verzekeringscontract) tussen eiser en verweerder. In het onderhavige hypothetische geval van aansprakelijkstelling van een bedrijf door een derde wegens schending van klimaatregels heeft het bedrijf geen contractuele relatie met de personen wier belangen worden behartigd door de belangenorganisatie. Het bedrijf kan aanvoeren dat de belangenorganisatie niet-ontvankelijkheid is in haar vorderingen vanwege het ontbreken van voldoende belang (art. 3:303 BW) bij de personen waarvoor zij opkomt.

5.1.4 Rechtvaardigingsgronden

In art. 6:162 lid 2 BW is neergelegd dat er geen sprake is van een onrechtmatige daad als daarvoor een rechtvaardigingsgrond aanwezig is. Een bedrijf kan mogelijk aanspraak doen op een rechtvaardigingsgrond waarmee de onrechtmatigheid van de overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm kan worden weggenomen. De overbekende rechtvaardigingsgronden zoals: overmacht; noodweer; bevoegd gegeven ambtelijke bevel, lijken in casu niet opportuun bij een verweer van een bedrijf op een aansprakelijkstelling wegens het bijdragen aan milieuschade. Wel kan een bedrijf als verweer aanvoeren dat er een rechtvaardigingsgrond bestaat op grond van het

¹⁶² HR 7 maart 1969, ECLI:NL:HR:1969: AB7416, NJ 1969, 249, (*Gegaste uien*).

gelijkheidsbeginsel en de redelijkheid en billijkheid voor de te nemen CO₂-emissiereductie maatregelen. Door het moeten voldoen aan het strengere Nederlandse klimaatbeleid (gelijkheid van regels binnen EU) en de verplichting voor het realiseren van de CO₂-emissiereductie bevindt het Nederlandse bedrijf zich niet meer op hetzelfde 'level playing field' ten opzichte van andere (inter)nationaal opererende bedrijven. De kosten horende bij de te nemen maatregelen en de uitvoering van de CO₂-emissiereductie leggen dan een onevenredige hoge last op het bedrijf. Dit levert mogelijk een schending van het EU-recht op en een economische belemmering die niet redelijk en billijk is.¹⁶³ Indien een belangenorganisatie van mening is dat er een inbreuk gemaakt is op een subjectief recht dan kan het verweer hierop zijn dat de onrechtmatige handeling een algemeen belang diende dat hoger was dan het recht waarop inbreuk is gemaakt aan de zijde van degene die schade zegt te hebben geleden.

5.2 Relativiteit van CO₂-emissiereductienorm

Mede afhankelijk van de gekozen onrechtmatigheidsgrond van de normoverschrijding door een belangenorganisatie kan het bedrijf de relativiteit van die norm ter discussie stellen. De vraag is dan of die overschreden norm ertoe strekt om in beginsel een onbeperkte groep van derden, waarvan de belangen worden behartigd door de belangenorganisatie, te beschermen tegen de milieuschade ontstaan door klimaatverandering? Als die norm daar niet toe strekt dan is er op grond van art. 6:163 BW geen plicht tot schadevergoeding, met de kanttekening dat de mogelijkheid van schadevergoeding sowieso ontbreekt bij een collectieve actie.

In de zaak *Urgenda* was bij de invulling van dit relativiteitsvereiste doorslaggevend dat de overheid de zorg heeft voor een veilig leefklimaat in Nederland (sub-paragraaf 3.2.1). Daarentegen heeft een bedrijf geen directe zorgplicht en verantwoordelijkheid voor een veilig leefklimaat. De belangenorganisatie zal mogelijk hiertegen aandragen dat die morele en juridische verplichting wel bestaat op basis van de wettelijk niet bindende 'Oslo Principles'. Verder kan bij een overschrijding van de zorgvuldigheidsnorm een bedrijf ook aanvoeren dat ze het belang van de belangenorganisatie nog niet kende of behoorde te kennen en ook niet anders had kunnen handelen als zij het belang van de belangenorganisatie kende. Indien een

¹⁶³ Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.77 en 4.82.

belangenorganisatie zich beroept op de overschrijding van door een bedrijf aan zichzelf opgelegde (via gedragcodes) normen dan kan het bedrijf het verweer voeren dat die norm er niet toe strekt om milieuschade van belanghebbende te voorkomen maar dat die norm uit puur productietechnische redenen is ingesteld. Wellicht heeft het bedrijf het productieproces reeds geoptimaliseerd aan de hand van de norm NEN-ISO-14064-1¹⁶⁴, zodat het technisch als economisch gezien de laagst mogelijke CO₂-emissie realiseert.

5.3 Schade, toerekenbaarheid en causaliteit

Uit de *Urgenda*-uitspraak en uit de juridische literatuur volgt dat er een absolute verplichting ter voorkoming van milieuschade geldt (paragrafen 2.1 en 2.2). Dit geldt ook bij de dreiging van milieuschade (paragraaf 3.4). In de inleiding (1.1) is aangegeven dat er internationale consensus bestaat dat de meest ernstige gevolgen van klimaatverandering en de daaruit vloeiende milieuschade moet worden voorkomen. De risico's en de schade nemen namelijk toe naarmate de gemiddelde temperatuur stijgt. Het terugdringen van de emissie van broeikasgassen, waarvan CO₂-emissiereductie de grootste bijdrage kan leveren, is op de korte en lange termijn de enige doeltreffende manier om dit af te wenden. Risicoaansprakelijkheid gebaseerd op de Wet milieubeheer voor milieuschade geldt overigens alleen voor schade die ontstaan is na 30 april 2007 en die aanmerkelijke negatieve effecten, aanmerkelijke negatieve invloed of een aanmerkelijk risico meebrengt (sub-paragraaf 5.1.1). De onderzoeksbevindingen geven aan dat als er sprake is van milieuschade, of de dreiging ervan, daarmee de *toerekenbaarheid* vaststaat (paragraaf 3.3). Verder wijst het onderzoek uit dat over de invulling van het *causaliteitsvereiste* er (rechtens natuurlijk niet-bindende) consensus lijkt te zijn tussen wetenschappers vanuit de milieu- en rechtendisiplines. Iedere CO₂-emissie heeft schade tot gevolg (paragraaf 3.4), daarmee is in praktische (zij het niet juridische) zin voldaan aan het causaliteitsvereiste.

5.4 Tussenconclusie

Voor een succesvolle aansprakelijkstelling van een bedrijf voor overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm moet voldoen zijn aan vijf vereisten van art. 6:162 BW. Een belangenorganisatie heeft de mogelijkheid om de drie onrechtmatigheidgronden een

¹⁶⁴ www.nen.nl

juridisch onderbouwing te bieden voor de stelling dat de gedraging, de overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm door een bedrijf, als onrechtmatig moet worden beoordeeld. Bij de eerste onrechtmatigheidgrond, doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht, is dit gebaseerd op een impliciete norm die blijkt uit de bepalingen van de Wm en/of uit de mogelijke toepassing (als 'persuasive authority') van de niet-bindende 'Oslo Principles'. De tweede onrechtmatigheidgrond, inbreuk op een (subjectief) recht behoeft nader onderzoek. Voor de derde onrechtmatigheidgrond, doen of nalaten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, kan zowel de situatie van gevaarstelling alsook een schending van een door een bedrijf aan haarzelf opgelegde zorgvuldigheidsnorm van belang zijn.

Bij de gerechtelijke behandeling van een aansprakelijkstelling van een bedrijf wordt bij de beoordeling van de derde onrechtmatigheidgrond ook de belangen van het bedrijf meegewogen. Er lijken daardoor meer rechtvaardigingsgronden voor het onrechtmatig handelen door een bedrijf te kunnen worden ingebracht in vergelijking met de verweerpositie van de overheid. Een knelpunt vormt de invulling van de relativiteit van de overschreden norm. Een bedrijf heeft niet de algemene zorgplicht van de overheid om de belangen van haar burgers in acht nemen en om voor een veilig leefklimaat te zorgen.

Afhankelijk van de onrechtmatigheidgrond waarop de normoverschrijding heeft plaatsgevonden moet die bewuste overschreden norm daadwerkelijk strekken tot bescherming tegen de milieuschade die (mogelijk) ontstaat door klimaatverandering bij de belangenorganisaties en de bij haar aangesloten belanghebbenden. Voor de invulling van de overige vereisten: (mogelijke) milieuschade, toerekenbaarheid en causaliteit biedt de rechtspraak naar mijn mening al voldoende houvast zowel voor een belangenorganisatie als voor een bedrijf.

6 Conclusie en Aanbevelingen

In dit afsluitende hoofdstuk worden de conclusie en aanbevelingen gepresenteerd. In de eerste paragraaf zal een antwoord geven worden op de centrale onderzoeksvraag. In de tweede paragraaf worden aanbevelingen gedaan om de aansprakelijkheid van bedrijven voor overschrijding duurzaamheidsnormen, waaronder die van CO₂-emissiereductie ter voorkoming van klimaatverandering juridisch mogelijk te maken.

6.1 Eindconclusie

Uit het onderzoek blijkt dat in minder dan een decennium het juridische klimaat zich internationaal zo heeft ontwikkeld, dat bedrijven aansprakelijk kunnen worden gehouden voor overschrijding van duurzaamheidsnormen. Een vordering ter voorkoming van milieuschade door klimaatverandering door de overschrijding van de CO₂-emissienorm door de overheid werd in de zaak *Urgenda* toegewezen door de rechtbank in eerste aanleg. Onderstaand wordt aangegeven welke juridische grondslag gebruikt kan worden bij een aansprakelijkstelling van het bedrijfsleven voor milieuschade door klimaatverandering met als doel het verminderen van CO₂-emissie.

Gebruikmaking van collectief actierecht

Een milieu-belangenorganisatie die opkomt voor duurzame belangen van de Nederlandse maatschappij kan zich richten tot een bedrijf met het verzoek (paragraaf 4.1) dat het bedrijf de bijdrage door CO₂-emissie aan de negatieve klimaatverandering stopt en daarmee milieuschade voorkomt. Gaat het bedrijf niet in op dit verzoek dan kan de belangenorganisatie naar de rechter stappen door gebruikmaking van het collectief actierecht. Het collectief actierecht (art. 3:305a BW) lijkt daartoe een effectief juridisch instrument te zijn. Voor een belangenorganisatie met volledige rechtsbevoegdheid is dit het geëigende instrument voor het opkomen voor haar statutaire en daarmee soortgelijke en overeenkomstige belangen. Er moet voldaan zijn aan twee vereisten zijnde statutaire vermelding van het te behartigen belang en het vereiste dat de organisatie minimaal twee weken voor de ingestelde vordering in overleg is getreden met de gedaagde over het gevorderde. Uit de jurisprudentie blijkt dat bij de bescherming van milieubelangen aan de vereisten voor ontvankelijkheid en voldoende belang door een milieuorganisatie vrij snel en eenvoudig kan zijn voldaan. De mogelijke vorderingen op basis van het collectief actierecht door een belangenorganisatie bestaan, door het ontbreken van de mogelijkheid tot geldelijke

vergoeding, uit het vorderen van een gebod of verbod ter beperking of voorkoming van milieuschade. Deze vorderingsmogelijkheden lijken toereikend te zijn voor het na te streven doel van een mogelijke collectieve actie teneinde de bijdrage van het bedrijfsleven door overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm aan de negatieve klimaatverandering te stoppen en daarmee milieuschade te voorkomen.

Normstelling

Uit de zaak *Urgenda* wordt duidelijk dat de gebondenheid aan de milieunorm voor CO₂-emissiereductie niet rechtstreeks volgt uit het primaire internationale (verdrags-) recht. Middels reflexwerking van internationale milieubepalingen en -beginselen wordt wel de inhoud en omvang van de open privaatrechtelijke norm, de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm van art. 6:162 BW in de *Urgenda*-uitspraak vormgegeven. In de betreffende rechtszaak is geoordeeld dat deze is overschreden. Het milieu maakt deel uit van het grotere geheel dat bekend staat onder de noemer duurzaamheid. Duurzaamheidsnormen zijn geen abstracte begrippen die alleen in internationale verdragen zijn opgetekend. De juridische gebondenheid aan duurzaamheidsnormen verschilt echter wereldwijd. Internationaal is een tendens waarneembaar dat de plicht op naleving van duurzaamheidsnormen juridisch afdwingbaar is en wettelijk wordt vastgelegd. In andere Europese landen gaan al stemmen op om 'due diligence' verplicht te maken inzake de naleving van duurzaamheidsnormen. Daarmee wordt dit dan een op zichzelf staande wettelijke verplichting. Dergelijke wetgeving zal bedrijven verplichten om transparantie te verschaffen en te communiceren over hun inspanningen voor het voldoen aan duurzaamheidsnormen. Het niet of onvolledig toepassen van dit 'due diligence' mechanisme is dan juridisch te duiden als overtreding van een wettelijke plicht, ex art. 6:162 lid 1 BW. Naar Nederlands recht zijn nog geen wettelijke regels die naleving van duurzaamheidsnormen afdwingen. Wel zijn er geldende regels van andere aard die gelden voor beursgenoteerde bedrijven (Code Frijns) of gedragscodes die aanvaard zijn binnen een bedrijfsbranche. Uit Nederlandse jurisprudentie blijkt dat een niet juiste of onvolledige naleving van gedragscodes beoordeeld kan worden als een overschrijding van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm (art. 6:162 BW). Gedragscodes zijn bepalend voor de invulling van de norm die een bedrijf in acht dient te nemen en waaraan het bedrijf gehouden kan worden.

In deze scriptie staan centraal het duurzaamheidsaspect *milieu* en de hiervoor geldende bepalingen en -beginselen. Milieunormen zijn in diverse internationale verdragen vastgelegd, zoals in het VN-Klimaatverdrag. De reductienormen voor CO₂-emissie zijn in het onderliggende Kyoto-protocol geconcretiseerd en nadere afspraken om deze te realiseren zijn nog recentelijk gemaakt in de klimaatop (COP21) te Parijs, die in 2016 in werking kan treden. De gebondenheid aan deze volkenrechtelijke bepalingen en afspraken bestaat echter alleen voor staten. De verplichting tot naleving van de verdragsbepalingen en milieubeginselen hebben zodoende geen verbindende kracht die inroepbaar is door private- en rechtspersonen. Dit is bevestigd in het vonnis van de Rechtbank Den Haag van de zaak *Urgenda*. Wel bepalend bij milieu aangelegenheden zijn twee internationale op het gewoonterecht gebaseerde beginselen: het 'no harm'- beginsel en het voorzorgsbeginsel. Het 'no harm'-beginsel houdt in dat geen enkele staat het recht heeft zijn grondgebied zodanig te gebruiken of te laten gebruiken dat er significante schade wordt toegebracht aan andere staten. Het beginsel is regelmatig erkend en kan worden gezien als een absolute verplichting. Aansprakelijkheid ontstaat dan ongeacht of er sprake is van opzet, schuld of nalatigheid van de staat, hetgeen neerkomt op een risico-aansprakelijkheid. Het voorzorgsbeginsel voorziet juist in die situaties waar er wetenschappelijke onzekerheid is over de oorzaak, omvang en de waarschijnlijkheid van potentiële schade. Op grond van het voorzorgsbeginsel gaat het voordeel van de twijfel altijd uit naar de verplichting tot preventie van het ontstaan van milieuschade.

Milieubescherming is een geïntegreerd beleidsonderdeel van de EU, duurzame ontwikkeling is vastgelegd in art. 11 VWEU. Dit milieubeleid streeft naar een hoog niveau van bescherming en berust op het voorzorgsbeginsel (bestrijding van klimaatverandering art. 191 lid 1 sub 4) en het uitgangspunt dat de vervuiler betaalt (art. 191 lid 2 VWEU). In Nederland kent de Wet milieubeheer geen expliciete norm voor CO₂-emissiereductie. Evenmin kent de wet een sluitende definitie van milieu en daardoor ook niet van milieuschade. In de Wet milieubeheer is de EG-richtlijn milieuaansprakelijkheid 2004/35/EG opgenomen in titel 17.2. Hiermee is een aansprakelijkheidskader ingesteld van milieuschade aan dieren, planten, natuurlijke habitats, wateren en de bodem. Ook bevat de richtlijn de verplichting om bij een onmiddellijke dreiging van milieuschade preventieve acties te ondernemen en herstelmaatregelen te nemen.

Aansprakelijkheid (art. 6:162 BW)

Voor een succesvolle aansprakelijkstelling op grond van een onrechtmatige daad (art. 6:162 BW) van een bedrijf voor overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm moet voldaan zijn aan vijf vereisten. Bij het instellen van zo'n privaatrechtelijke aansprakelijkstelling van een bedrijf voor overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm is voor het vaststellen van het vereiste onrechtmatigheid van belang welke juridische norm overschreden wordt en of de overschrijding daadwerkelijk aangemerkt kan worden als onrechtmatig handelen. Een belangenorganisatie heeft de mogelijkheid om voor alle drie onrechtmatigheidgronden een juridisch onderbouwing aan te voeren waarom de gedraging als onrechtmatig moet worden beoordeeld. Bij de eerste onrechtmatigheidgrond, doen of nalaten in strijd met een wettelijke plicht kan dit gebaseerd worden op een impliciete norm die blijkt uit de bepalingen van de Wet milieubeheer.. Denkbaar is ook dat hiertoe wordt aangevoerd dat sprake is van schending van de juridisch niet-bindende 'Oslo Principles on Global Climate Change Obligations'. Onder de vlag van het VN "Global Justice Program" heeft een wereldwijde groep van eminente juristen uitgesproken dat de verplichting tot het tegengaan van klimaatschade er niet alleen is voor staten maar ook voor bedrijven van wie verwacht mag worden dat zij snel en effectief inspelen op de klimaatverandering. Het ligt in de macht van het bedrijfsleven ligt om zodanige maatregelen te nemen dat de CO₂-emissie afneemt. Dit geeft bescherming en toont respect voor de rechten van mensen, veiligheid en integriteit van de aarde en het leven daarop aanwezig.

De tweede onrechtmatigheidgrond, inbreuk op een (subjectief) recht behoeft nader onderzoek inzake de kwestie op welke andere persoonlijkheidsrechten en absolute vermogensrechten een belangenorganisatie de onrechtmatigheid van de gedraging kan baseren.

De derde onrechtmatigheidgrond, een doen of nalaten in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt, kan zowel de situatie van onrechtmatige gevaarzetting alsook een door het bedrijf zelf opgelegde zorgvuldigheidsnorm van belang zijn. Van een door het bedrijf zelf opgelegde zorgvuldigheidsnorm kan sprake zijn indien het bedrijf in haar MVO-beleid of in gedragscodes een CO₂-emissiereductie-norm heeft opgenomen. Het niet juist of onvolledig realiseren van die norm kan dan gezien worden als overschrijding van een zorgvuldigheidsnorm als voorwaarde voor het plegen van een onrechtmatige daad. Bij

de vaststelling of er sprake is van een situatie van gevaarstelling waarvoor een zorgvuldigheidsnorm geldt en of deze norm is overschreden zijn de internationale erkende milieubeginselen zoals het 'no harm'-beginsel en het voorzorgsbeginsel bepalend. Ze hebben geen directe werking maar zijn wel kaderstellend, door middel van reflexwerking, voor de invulling en concretisering van de zorgvuldigheidsnorm. Deze milieubeginselen vormen een belangrijk gezichtspunt bij de beoordeling van de Kelderluik-criteria. In analogie met de zaak *Urgenda* kunnen milieutechnisch inhoudelijke onderbouwingen worden ingebracht door een belangenorganisatie. Ook de genoemde milieurechtsbeginselen spelen een rol bij de beoordeling van de overschrijding door een bedrijf van de zorgvuldigheidsnorm. De eerste drie criteria worden getoetst aan: *“de aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering, de bekendheid en voorzienbaarheid van deze schade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken”*. Het vierde criterium betreft de beoordeling van *“de bezwaarlijkheid om voorzorgsmaatregelen te treffen”*. Wat de uitkomst van de inhoudelijke beoordeling door een rechtelijke instantie wordt, is moeilijk in te schatten. Er bestaat een essentieel verschil tussen een bedrijf en de overheid met betrekking tot de internationale erkende milieubepalingen en -beginselen ter bescherming van een veilig leefklimaat. Op de overheid rust een algemene zorgplicht ten aanzien van de huidige en toekomstige inwoners van het land. In een juridische afweging worden de belangen van het bedrijf meegewogen. Er lijken daardoor meer rechtvaardigingsgronden voor het onrechtmatig handelen door een bedrijf te kunnen worden ingebracht in vergelijking met een verweer vanuit de overheid. Een bedrijf kan het verweer voeren dat het bedrijf het belang waar de belangenorganisatie voor opkomt nog niet kende of behoorde te kennen, of dat het bedrijf (nog) niet anders had kunnen handelen als het deed ondanks dat het bedrijf het belang van de belangenorganisatie kende. Een bedrijf kan ook aanspraak maken op het gelijkheidsbeginsel en de redelijkheid en billijkheid betreffende de te nemen maatregelen. Door het moeten voldoen aan de strengere Nederlandse milieuwetgeving bevindt een Nederlands bedrijf zich mogelijk niet meer in hetzelfde 'level playing field' ten opzichte van andere internationaal opererende bedrijven.

Een knelpunt lijkt de invulling van het relativiteitsvereiste van de overschreden norm te zijn. Afhankelijk van de onrechtmatigheidsgrond waarop de normoverschrijding heeft plaatsgevonden, moet die bewuste overschreden norm daadwerkelijk strekken tot bescherming tegen de milieuschade die (mogelijk) ontstaat door klimaatverandering bij

de belangenorganisaties en de bij haar aangesloten belanghebbenden. De invulling van de overige vereisten worden als volgt beoordeeld; schade en toerekenbaarheid zijn bij het aanwezig zijn of de dreiging van milieuschade min of meer vaststaand en daarmee ingevuld. Bij de causaliteit lijkt ook algemeen erkend te worden dat iedere uitstoot van broeikasgas schade tot gevolg heeft.

Na bovenstaande samenvatting van de bevindingen binnen de verschillende deelonderwerpen is het antwoord gegeven op de centrale onderzoeksvraag:

“Kunnen ondernemingen bij schending van de duurzaamheidsnorm van CO₂-emissiereductie door belangenorganisaties met succes aansprakelijk (ex art. 6:162 BW) worden gesteld voor mogelijke milieuschade? “

Alles overziend moet worden vastgesteld dat op dit moment op de onderzoeksvraag nog geen doorslaggevend antwoord gegeven kan worden. De *Urgenda*-uitspraak is een uitspraak van de rechtbank in eerste aanleg; hoger beroep is ingesteld en een cassatie-uitspraak van de HR is niet voorhanden. In het door de overheid ingestelde hoger beroep kunnen de door de rechtbank ingenomen standpunten sneuvelen. Vergelijkbare en/of richtinggevende jurisprudentie van nationale of Europees rechtelijke (hogere) instanties ontbreken nog. Een belangenorganisatie kan een vordering inzetten op meerdere onrechtmatigheidsgronden waartegen een bedrijf gronden ter rechtvaardiging voor de overschrijding van de CO₂-emissiereductienorm kan aandragen.

6.2 Aanbevelingen

Een succesvolle aansprakelijkstelling waarbij een bedrijf met succes aansprakelijk wordt gesteld voor de overtreding van de CO₂-emissiereductienorm, kan een katalysator zijn voor de manier waarop andere bedrijven worden aangemoedigd hun CO₂-emissie in overeenstemming te brengen met deze duurzaamheidsnorm. De noodzaak tot CO₂-emissiereductie wordt binnen Nederland erkend door het bedrijfsleven¹⁶⁵. Om deze maatschappelijke verantwoordelijkheid ook juridische verplichtend te maken, verdient het de aanbeveling om een CO₂-emissiereductienorm wettelijk vast te leggen. Dit kan binnen de Wet milieubeheer: dit geeft duidelijkheid en gelijkheid voor bedrijfsactiviteiten en organisaties. Ook geeft het richting aan en

¹⁶⁵ www.klimaatcoalitie.nl/lees-meer (110 bedrijven hebben voorafgaand aan klimaatop in Parijs aangekondigd 11% van de Nederlandse CO₂-emissie te reduceren).

uitvoering van de doelstelling tot klimaatneutraal produceren en consumeren. Daarmee wordt dan ook mogelijk een succesvolle aansprakelijkstelling (art. 6:162 BW) op de eerste onrechtmatigheidgrond 'handelen in strijd met wettelijke plicht' bij een overschrijding van deze wettelijk vastgestelde norm.

Daarnaast kan de naleving van duurzaamheidsnormen binnen Europa worden verbeterd. Europese regelgeving kan bijdragen aan een eenduidig juridische verplichting tot 'due diligence'. Op grond van deze wetgeving kunnen daarbij dan verschillende duurzaamheidsonderwerpen worden ondergebracht zoals het gebruik van conflict minerals of klimaatneutraal produceren.

Literatuurlijst

Boeken:

Asser/Hartkamp & Sieburgh 2011

A.S. Hartkamp & C.H. Sieburgh, 6-IV* 2011, 23 Aansprakelijkheid voor onrechtmatige daad, Deventer: Kluwer (online), geraadpleegd 3 mei 2016.

Bauw, *GS Onrechtmatige daad*

E. Bauw, 'art. 6:162 BW, VIII 6.6.1. Algemeen, in: C.J.J.M. Stolker (red.), *Groene Serie Onrechtmatige daad*, Deventer: Kluwer (online), geraadpleegd op 26 februari 2016.

Braams, Van Rijn & Scheltema 2010

W. Th. Braams, A.B. van Rijn & M.W. Scheltema, *Klimaat en Recht, Is het recht klaar voor klimaatverandering?*, Deventer: Kluwer 2010.

Brans e.a. 2012

E. H.P. Brans e.a., *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?* (Preadvies Vereniging Milieurecht, subwerkgroep aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering), Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2012.

Crawford 2012

J. Crawford, *Brownlie's Principles of International Law*, Oxford: University Press 2012.

Curry-Sumner e.a. 2010

I. Curry-Sumner e.a., *Onderzoeksvaardigheden: Instructie voor juristen*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2010.

Faure e.a. 2010

M. Faure e.a., *Milieuaansprakelijkheid goed geregeld?*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2010.

Jansen, *GS Onrechtmatige daad*

K.J.O. Jansen, 'art. 6:162 BW, A Kernoverzicht & 6 Schuld-aansprakelijkheid/risico-aansprakelijkheid & 7 Belangen die ex art. 6:162 BW voor bescherming in aanmerking

komen & 87.1.1 Terminologie: gevaarzetting &, 88.6.5 Nieuwe risico's & 235 Ruimer verbod of bevel , in: C.J.J.M. Stolker (red.), *Groene Serie Onrechtmatige daad*, Deventer: Kluwer (online), geraadpleegd op 25 februari 2016.

Jongbloed, GS Vermogensrecht

A.W. Jongbloed, 'art. 3:305a [Belangenbehartigers bevoegd tot instellen rechtsvordering] in: C.J.J.M. Stolker (red.), *Groene Serie Vermogensrecht*, Deventer: Kluwer (online), geraadpleegd op 26 februari 2016.

Spier e.a. 2015

J. Spier e.a. (red.), *Verbintenissen uit de wet en Schadevergoeding*, Deventer: Kluwer 2015.

Vytopil 2015

A.L. Vytopil, *Contractual Control in the Supply Chain. On Corporate Social Responsibility, Codes of Conduct, Contracts and (avoiding) Liability*, Den Haag: Eleven International Publishing 2015.

Wiggers-Rust 2011

L. F. Wiggers-Rust, *Belang, belanghebbende en relativiteit in bestuursrecht en privaatrecht. Eenheid en verschil, in het bijzonder bij milieubelangen* (diss. Nijmegen), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2011.

Artikelen:

Boogaard 2016

G. Boogaard, 'Urgenda en de rol van de rechter. Over de Ondraaglijke leegheid van de trias politica', AA2016, p. 26-33.

Castermans 2016

A.G. Castermans, 'Het klimaatgevaar en het gouden kelderluik', AA 2016, p. 34-40.

Epstein & Yuthas 2011

M.J. Epstein & K. Yuthas, 'Conflict Minerals: Managing an Emerging Supply-Chain Problem', *Environmental Quality Management*, Vol. 21, No. 2.

Nollkaemper 2007

P.A. Nollkaemper, 'Internationale aansprakelijkheid voor klimaatverandering', *NJB* 2007, 2335, via Kluwer Navigator geraadpleegd 26 december 2015.

Tillema 2016

I.Tillema, 'Commerciele motieven in privaatrechtelijke collectieve acties: olie op het vuur van de claimcultuur?', *AA* 2016, p. 337-346.

Van der Velde 1997

W.R. van der Velde, 'Het collectief actierecht in het civiele en in het bestuursrecht', *NJB* 1997-37, p. 1705-1709.

Van Dijk 2007

Chr. H. van Dijk, 'Privaatrechtelijke aansprakelijkheid voor opwarming van de aarde', *NJB* 2007-45/46, p. 2861-2871.

Van Huijstee & Theuws 2015

M. van Huijstee & M. Theuws, 'From moral responsibility to legal liability? Modern day slavery conditions in the global garment supply chain and the need to strengthen regulatory frameworks: The case of Inditex-Zara in Brazil', SOMO, May 2015 via somo.nl.

Van Schaaijk 2011

G. van Schaaijk, 'Praktijk gericht juridisch onderzoek', *Law and Method*, januari 2011 geraadpleegd via www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/lawandmethod/2011/1/ReM_2212-2508_2011_001_001_006.

Vytopil 2016

A.L. Vytopil, 'MVO-schendingen in handelsketens: Transparantiewetgeving, helemaal zo slecht nog niet', *AA* 2016, p. 142 -146.

Jurisprudentie:

HR 31 januari 1919, ECLI:NL:HR1919:AG1776 (*Lindenbaum/Cohen*).

HR 30 maart 1951, *NJ* 1952,29 (*Dominee-arrest*).

HR 5 november 1965, ECLI:NL:HR:1965:AB7079, *NJ* 1966, 136 (*Kelderluik*).

HR 7 maart 1969, ECLI:NL:HR:1969:AB7416, *NJ* 1969, 249 (*Gegaste uien*).
 HR 27 juni 1986, ECLI:HR:1986:AD3741, *NJ* 1987, 743 (*Nieuwe Meer*).
 HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713, *NJ* 1989, 743 (*Kalimijnen*).
 HR 20 maart 1992, *NJ* 1993, 547, ECLI: NL:HR:1992:ZC0549 (*Bussluis*).
 HR 18 december 1992, ECLI:HR:1992:ZC0808, *NJ* 1994, 139 (*Kuunders*).
 HR 9 december 1994, *NJ* 1996, 403; LJN ZC 1576: ECLI:NL:HR:1994:ZC1576
 (Werink/Hudepohl- *Zwiepende tak*).
 HR 7 mei 2004, ECLI:NL:HR:2004:AO6012, *NJ* 2006, 281 (*Duwbak Linda*).
 HR 25 november 2005, ECLI:NL:PHR:2005:AT8782, *NJ* 2009, 103 (*Eternit/Horsting*).
 HR 28 maart 2014, ECLI:HR:2014:766 (*VEB NCVB/Deloitte Accountants*).
 HR 18 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:942 (*Achmea/Verweerder*).

Hof Amsterdam (OK), 21 Juni 1979, *NJ* 1980, 71 (*Batco*).

Rb. Den Haag, 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145 (*Urgenda/Staat*).

Rb. Gelderland 3 september 2014, ECLI:NL:RBGEL:2014:5645.

Internet:

http://ec.europa.eu/europe2020/index_nl.htm, geraadpleegd 22 december 2015

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/europese-unie/inhoud/europa-2020>,
 geraadpleegd op 22 december 2015.

<https://www.unglobalcompact.org/about>, geraadpleegd op 26 december 2015.

<http://www.urgenda.nl>, geraadpleegd op 26 december 2015.

<http://www.gcnetherlands.nl/>, geraadpleegd op 28 december 2015.

<http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>, geraadpleegd op 3 februari 2016.

<http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm>, geraadpleegd 12 februari 2016.

http://unfccc.int/essential_background/convention/items/6036.php, geraadpleegd 12 februari 2016.

http://europa.eu/pol/env/index_nl.htm, geraadpleegd 16 februari 2016.

<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=URISERV:l28120&from=NL>,
 geraadpleegd 13 maart 2016.

http://unfccc.int/resource/docs/publications/negotiators_handbook.pdf, geraadpleegd
 27 maart 2016.

<http://wetten.overheid.nl/BWBR0003245/2015-07-01/0/Hoofdstuk17/Titeldeel17.2/Artikel17.6/informatie>, geraadpleegd 6 april 2016.

<http://www.recht.nl/39788/code-frijns-vervangt-code-tabaksblad/>, geraadpleegd 15 april 2016.

<http://www.commissiecorporategovernance.nl/corporate-governance-code>, geraadpleegd 15 april 2016.

http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_of_amsterdam/treaty_of_amsterdam_nl.pdf, geraadpleegd 29 april 2016.

<http://www.klimaatcoalitie.nl/lees-meer>, geraadpleegd 29 april 2016.

<http://www.nen.nl>, geraadpleegd 29 mei 2016.

<http://www.europarl.europa.eu/news/nl/news-room/20160615IPR32320/Conflict-minerals-MEPs-secure-mandatory-due-diligence-for-importers>, geraadpleegd 8 juli 2016.

<https://www.oecd.org/insights/41774194.pdf>, geraadpleegd 17 juli 2016.